PICTURESQUE

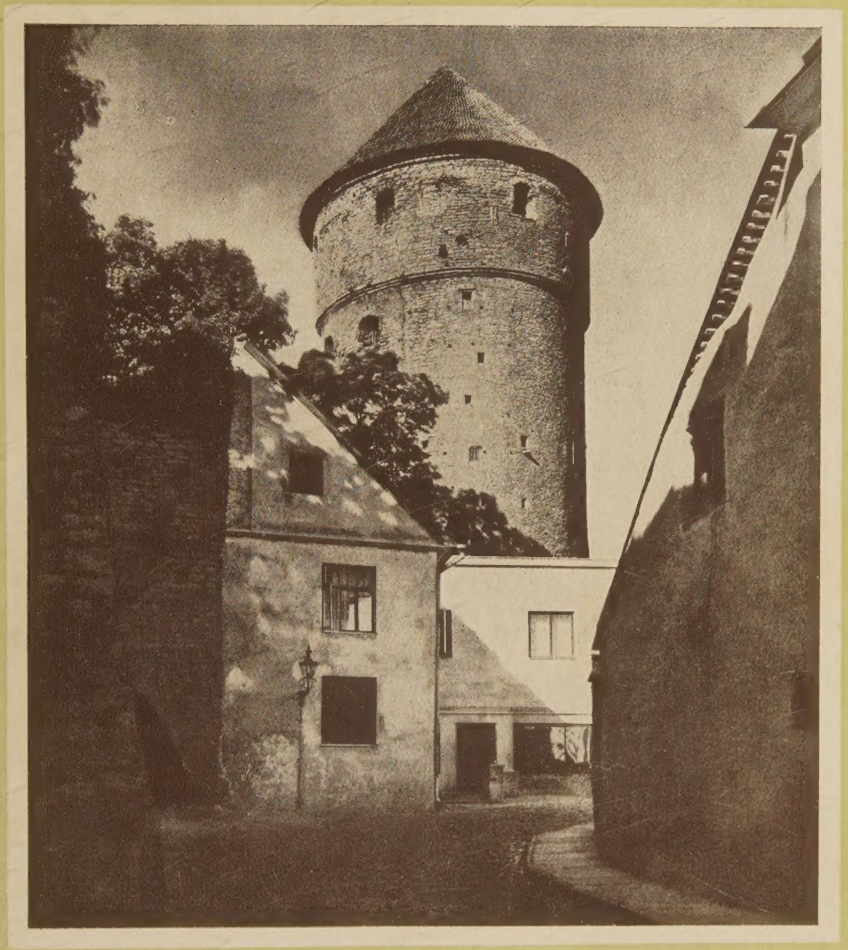

ESTONIA

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/picturesqueeston0000hann

PICTURESQUE ESTONIA

HANNO KOMPUS

PICTURESQUE ESTONIA

VÄLIS-EESTI

Stockholm 1950

Issued under the authority of the
Estonian Information Centre

CASLON PRESS BOKTRYCKERI

STOCKHOLM 1950

PREFACES

TO 2-ND EDITION

When, thirteen years ago, the first English edition of "Picturesque Estonia" was presented to the public, no one could have foreseen that the proofs of its second edition were to be read in exile. Estonia, for thousands of years one of the bridgeheads of Europe against the East, is once again occupied by the East. Most of the garrison of this bridgehead, the Estonian people, remains at the mercy of the enemy. Some tens of thousands of them have, however, managed to save themselves to the free West. We do not know how long this occupation and exile will last. Though, there can be no doubt that these will end one day, that the home of the Estonian people will be liberated, and that Europe again will have her bridgehead.

Still, why print a second edition of this book on a country to which there is no access just now?

In the first place, to give a remembrance to all Estonians themselves that are now separated from their native land. And then, of course, to provide a souvenir for our friends who either have visited our country and knew it in its happy days, or who are interested in getting an idea of it. Anyone who takes this book into his hands will be reminded that somewhere behind the Iron Curtain there is a piece of Europe in the shape of Estonia, for thousands of years tilled and treasured by her rightful inhabitants, the Estonians.

Except for a few minor adjustments the text of the 2-nd edition coincides with that of the 1-st. Information about what has meanwhile been damaged or destroyed by war will be found in footnotes. A fully new chapter has been added to the end of the book. In this chapter the refugee-author views various stages of the historiy of his country, and hopes to find justification for the existence of his people.

Saltsjöbaden, May 1950.

H. K.

TO 1-ST EDITION

Picturesque Estonia is not a travel guide, neither is it an all-embracing description of my home. Still less is it to be taken for boastful propaganda, although I confess I would be very glad if the true-of-life pictures and simple descriptions of Estonia, of the parts which to me seem artistic and poetical, would awaken interest in the characteristic charms of this new state which is yet an old country.

"Picturesque Estonia" is a small selection of experiences I have had while on walking tours during the course of a few summers, when time permitted of this recreation. It is therefore a description of my own personal impressions, illustrated by many photographs taken by Estonian masters in that art. At the same time, to the various scenes as they presented themselves to me I have unconsciously added the interest in old architecture and past history which, thus interwoven, form the text of "Picturesque Estonia".

H. K.

THREE TOWNS

TALLINN

Every year on New Year's eve, says the legend, a little grey man rises out of the depths of Lake Ülemiste, which lies high above the town, and comes down to ask the town watchman whether Tallinn is at last completed. This question is invariably answered in the negative, in accordance with the exact instructions of the town fathers. Disconsolately the little man turns and retraces his steps to the lake, where he disappears for another year. If the answer should ever be in the affirmative, then the town would have to be destroyed, submerged by the waters of the lake which would be sent down by the little old man. Therefore the building of Tallinn must never be finished.

Lake Ülemiste, however, is not an ordinary lake. The Estonian national epic "Kalevipoeg" tells us how Kalev, the great King, died up on the summit of the cliff which today forms the Cathedral Hill of Tallinn. Linda, the royal widow, dug a grave ten fathoms deep for him and proceeded to erect a stone monument there. She herself set about carrying stones for the monument. In a field a good distance away she found a large block of granite and began to carry it to the grave. The stone proved too heavy for her, and, in stumbling over a tree stump, she dropped it. The poor, tired widow, being pregnant, was too weak to lift it up again. Exhausted she sat down upon the stone and spent her grief in bitter tears. She wept until her tears formed a pool, until the pool changed into a pond, and finally until the pond changed into a lake.

And today, aeroplanes descend upon this flood of tears of an ancient Queen.

However, a fortress was built on the King's grave and named Kalevan linna, that is, created of Kalev. The old Russian chronicles have rendered it as Kolyvan.

Most of the Estonian fortresses date back to the Younger Iron Age (800—1200 A. C.). This particular place, however, known since times immemorial as the most important mercantile port of North Estonia, may well have been settled and fortified already in the first ascertained period of Estonian prosperity, i.e. the Roman Iron Age or the very first centuries of our Christian era.

Tallinn: The castle with "Tall Hermann".

Out of the realm of sagas and assumptions the Kalev Fortress rises into history in the summer, 1219, when, in compliance with a solicitation of help from Bishop Albert who, since year 1208, was waging a war of conquest against Estonians, the Danish King Valdemar II appeared with his strong fleet on the roadstead of Tallinn.

He occupied the fortress which, like all old Estonian fortresses, had no permanent garrison. Only towards evening of the third day did the Estonians manage to collect an army, with which they broke into the Danish camp in five places. Valdemar's fate seemed sealed, when one of his vassals, the Slav prince Witzlav of Rügen, who had pitched his camp in the valley below the rocks, attacked from the rear and decided the battle in favour of the Danes.

Legend tells us, though, that the Danes were helped on to victory by an ensign with a white cross on a red background, the "Dannebrog", which fell from the sky during the battle. On this the so-called small coat of arms of Tallinn was based.

Kalev's fortress was ruined and the King's grave profaned. A strange castle was built in its stead; it received a new name: Taanin linna,—Danish citadel— and this in time changed into Tallinn, the present name of the city.

Already in the dim past *the Cathedral Rock,* with the castle crowning it, offering a fine view of the surrounding country as well as of the harbour and roadsteads, became the Acropolis of settlers, and it still remains so today. This spot has always been chosen by the ruling powers; here they have built according to their needs: the old Estonians their Kalev citadel, the Danes their "Pallas" with the heroic donjon the "Tall Hermann", the German Order of Knights their fortress, the Swedes their administrative buildings, the Russians a Governor's palace, after having turned the decaying fortress of the Order into a prison. And in this place the new Estonian Republic erected its parliamentary building, probably the most outstanding architectural example in all the Baltic States of a modern building, both internally and externally. Therefore this place incorporates traditionally the ideas of the State.

The two mother churches, the former Catholic but since the Reformation Evangelical *Episcopal Cathedral of St. Mary*, and the Orthodox *Alexander Cathedral,* are also situated near the Government seat. Already from afar the steeple of the one and the cupolas of the other assert themselves in the general view of the town.

The episcopal cathedral is the oldest in Tallinn. It is mentioned for the first time in the annals of history in 1233, but it must have been built by the Danes directly after, if not simultaneously with, the castle. Already in 1240 King Valdemar chose it for the cathedral. In its construction, this treble-aisled basilica, its nave continuing in a square choir with a quintagonal apse, is of extreme simplicity. The edifice received its present shape after the great fire of 1684;

Tallinn: The Cathedral of St. Mary.

the steeple with the bulging cupola, the airy gallery and the spire, resting on gilded balls, it received in 1778. The constructive sobriety of the interior corresponds to the ruggedness of the exterior. As a result, the rich decorations of the church are all the more effective in such drab surroundings: on the floor are many grave-slabs, along the wall sarcophagi, above them and on the pillars are epitaphs; wherever the eye turns, we see polychrome banners and coats of arms, richly carved out of wood, often of enormous dimensions, decorating the walls, pillars, and even crawling crab-like along the arches.

Then there are the furnishings of the church, the carved and painted 17-th century pulpit, the crucifix between Mary and St. John on the crossbeam of the Triumphal Arch, the rich altar decorations with a painting by Eduard von Gebhardt, and the many baroque lustres. All these form a very artistic ensemble of almost confusing abundance and variety.

It is of course impossible to describe in detail every grave slab, epitaph or coat of arms which decorates the church. The number of coats of arms designed in the 17-th century and established here in the course of three-quarters of a century alone, is well over a hundred. Therefore only the most important monuments are dealt with here concisely.

First is surely the beautiful monument of the Swedish general, Baron Pontus de la Gardie and his wife Sophia Gyllenhjelm, a daughter of King Johan III of Sweden. Against the south wall of the choir stands the richly sculptured and partly gilded stone sarcophagus, with the life-sized figures of the noble couple worked upon it in relief, surmounted by the beautiful, articulated epitaph with an inscription of the year 1595. The whole work, performed by the Tallinn sculptor Arendt Passer, is one of the most remarkable Renaissance monuments in the whole of the Baltic States.

Opposite this, against the north wall of the choir, rises the monument of the Swedish court-marshal Olof Ryning of Tyresö (the castle of Tyresö lies quite near Stockholm), also from the end of the 16 th century. Other Swedish marshals and rulers are buried here, as well as the sister of King Gustav Vasa, princess Margaret, wife of the Finnish Governor Count Hoya. Her grave is not well preserved. Likewise, one of the leaders in the Thirty Years War, Count Matthias Thurn, here found his last resting place. On the other hand, a Swedish prince, Charles Philip, son of King Charles IX, a rival candidate of the Romanoffs for the Russian throne, was baptized here on May 17-th, 1621.

Of the late monuments the marble sarcophagus made for Admiral Samuel Greigh, a Scotsman who served for Russia, is worthy of mention. This is a fine piece of classical work of the end of the 18-th century, ordered by Empress Catherine II and probably executed by the Russian Ivan Martos. Classical is also the obelisk at the grave of Count Ferdinand von Tiesenhausen, who fell at the Battle of Austerlitz. The cathedral might well be termed a history book of the political and military generations of our country, or a picture book of monuments.

Thus we emerge from this dark building, with its gloomy vaults, into the open, to proceed on our tour of exploration.

We next turn to the east. Here a road, which later widens into a square, leads us past the apse. The opposite wall of the square is formed by the light Renaissance façade of the Foreign Ministry, a detailed contrast to the old grey church, surrounded as it is at regular intervals by the black trunks of tall old chestnut trees, whose massive branches shade half the street. Their rich green crowns, punctated in blossom time with hundreds of white candles, and in the autumn tinted a beautiful rust-brown, harmonize exquisitely with the dark green roof of the church. To the left rises the solid gable of the Ministry of Communications, in the Biedermeier style, forming the northern wall of the square,

while its southern boundary is marked by a dignified private house, also in the Biedermeier style, with a loggia decorated by columns and a flat archway.

If we take the turning to the right from the Foreign Ministry, we soon reach the highly classical building of the Ministry of Economic Affairs, the back of which, facing the town and in the centre decorated by columns, really forming the main façade, offers a fine view of the town and the ascent to Cathedral Hill.

Further on, the way grows narrow and we are glad to explore the quaint old streets, even if they are paved with the most uncomfortable cobble-stones; yet their peace and quiet soon compensate us for this discomfort. Here one seldom encounters even a horse-drawn vehicle, and the hooting of motors and ringing of tram-bells are altogether absent. Often these streets end in gateways, and we penetrate into the narrow, romantic courtyards beyond, soon to be enveloped in the magic of the long ago which we encounter up here at every turn. And should it happen to grow late while we wander about, when twilight gently falls and here and there lights begin to twinkle in the windows, it is not difficult to picture ourselves a century or two back.

Tallinn: In an old yard.

Tallinn: The old moat at the foot of Cathedral Hill.

The simple houses on Cathedral Hill have no architectural value; yet, in their very grouping, colouring and irregular masses and contours, they are a veritable fount of poetry and romance which will not be overlooked by the understanding mind.

No other town in the Baltic States can boast of a panorama so wonderful as may be seen from Cathedral Hill of Tallinn: masses of houses, the surrounding country, the harbour, and the sea. So we may enjoy a view of the western horizon from the terrace which surrounds the south façade of the Government building, at the foot of the Tall Hermann. The most extensive view can doubtless be had from the Tall Hermann itself, but one obtains a

closer and more detailed view from the balcony of No. 5 Rahukohtu, or from the Patkull stairs: the tall steeple of St. Olav's Church cuts sharply into the horizon, accentuating the centre of the picture; in the background of sparkling sea rises the coastline of the island of Aegna; in the foreground is the reddish-brown confusion of the tiled house roofs with their chimneys and white painted ridges, above which is the green, lissomly curved roofing of the Breobrashenski Cathedral.

If we descend the Patkull stairs, we come to the beautiful and spacious *"Tower Square"*, decorated with a granite fountain and carpet-like lawns, and edged in with fine old trees. There are seven towers, rising massively and proudly above the town's 15-metres high west wall. A certain English visitor with a sense of humour once compared these towers to gigantic pepper-boxes. Following along this town wall we eventually come to the large Sea-Gate, with the mighty bastion tower generally known as "Stout Margaret", and are immediately attracted by the fine, late-Gothic stone carving of the coat of arms hewn above the archway, with the date 1529. Not far from here we come to the slender, late-Gothic *St. Olav's Church,* whose choir backs on to Pikk Street; its tall, pointed steeple is the landmark of Tallinn. In clear weather the Finnish coast may be seen from the St. Olav belfry.

This church, first mentioned in 1267, has suffered more than any other church in Tallinn from repeated fires, caused by lightning striking its tall steeple. Its present form dates back to 1840, when it was rebuilt after the fire of 1820, which had left only the walls and vaults intact. It is a treble-aisled basilica, with a very high, star-vaulted nave. The quintagonally terminated choir also has star-vaults, supported by four slender, octagonal shafts, thus forming an airy interior. The furnishings, almost without exception, date back to the time after the last fire, as does also the relief work of the altar, which is believed to have been made by Wassili Demuth-Malinowski, and the altar painting by Wilhelm von Kügelgen. Greatest interest is aroused, however, by the cenotaph of Hans Paulsen at the outer wall of the "Bremen chapel". Its lower part is a grave niche where a skeleton lies, with a toad on the breast and a snake round the skull, the symbols of human perishableness. The upper wall is divided in half by a niche, the central figure of which has unfortunately disappeared. These two halves contain four reliefs, representations of the story of the Passion; the lower compartments are set in beautiful, late-Gothic frames.

Past the interesting Renaissance façade of the house of the Black Heads, decorated with relief work, we come to the Gothic Exchange building with its pointed gable and the fine knockers on the iron-covered portal.

The Black Heads' Fraternities were founded, only in the biggest of the Old-Livonian towns, by younger unmarried merchants and shop clerks, mainly Hanseates, who came from abroad. By "Old-Livonia" is meant the characteristic

Tallinn: The Tower Square.

Tallinn: The Exchange Building (built 1410).

political formation, constituted as a kind of confederation by the German Order, bishops, knights, and towns, that had taken shape by the middle of the 13-th century, i.e. when the occupants hade succeeded in setting foot on the Baltic area.

The façade of the *Black Heads* house, brought into its present shape in 1597, is probably the most noteworthy of the few Renaissance façades of Tallinn. The

central port is flanked by so-called "sub-joined" stones, on both of which is worked the coat of arms of the Black Heads—the Moorish head of Saint Mauritius. The central port bears the same coat of arms in richer detail. The frieze which separates the upper from the ground floor is decorated with the coat of arms of the four Hanseatic centres in Bruges, Novgorod, London and Bergen. Tallinn, too, belonged to the Hanseatic League. Between the vindows of the upper floor are two works in relief, representing exquisitely shaped figures of jousting knights. Above these we see the figures of a Pax and a Justitia, and on the surface of the centre gable is the figure of Christ giving his blessing. Among the varied collections of the house of the Black Heads the large Flanders altar-piece of the Memling school, and the so-called "roe's feet", very slender and very tall goblets, the stems of which have the shape of a roe's foot, are most remarkable. This form of goblet is unique; the oldest of them, a wooden one, dates from the end of the 15-th century and is over a metre high.

Among the silver treasures a silver parrot hanging on a small chain has been preserved. It is reminiscent of the "parrot shooting" of the Tallinn citizens in the Middles Ages which, after the 14-th century, was held every spring in the so-called "parrot garden" in front of the large Sea Gate, upon which the victor made a ceremonial re-entry to the city. Pikk Street, through which we have already walked, is therefore a scene of bygone pageantry. The greatest spring festival, however, that of the "May Prince", set out and concluded at the *former Great Guild — the present Exhange Building.* The triumphal entry of a victor of these tournaments, through the great Sea Gate, riding a fine steed beside the "May Queen" chosen by him, was rendered by Leopold von Pezold in the lunette picture which adorns the small guildroom in the Exchange building. The figure of the kneeling prisoner with uplifted hands, in the foreground, a haldberdier beside him, is explained by the tradition that the "May Prince" had the right to pardon any criminal whom he might meet on his triumphal entry into the city.

The elongated, undecorated two-aisled Exchange hall, with its cross arches, is not without a certain solemn dignity, in spite of its plainness. Its shape, as well as that of the building externally, has been preserved practically without alteration from the year 1410, when the building was erected.

Opposite the Exchange rises the slender, octagonal steeple of the *Church of the Holy Spirit.* In the annals of history it is mentioned for the first time in 1316 as *'capella domus S. Spiritus et pauperum'*, that is, as chapel of the town infirmary of the Holy Spirit. However, later on it also served as a council chapel in which, on special occasions, the council met officially as well as for the divine service with which they annually commenced their activities.

In the second half of the 14-th century the church was rebuilt and enlarged, and it is today a two-aisled structure. Its most valuable decoration is the highly

Tallinn: Old houses in Lai Street with St. Olav's Church.

artistically carved and beautifully coloured wood pulpit of the 16-th century. From that century also is the gallery almost entirely surrounding the church; it is articulated by carved and painted hermae pilasters alternating with biblical scenes painted on wood plates, those to the south from the Old Testament and to the north from the New Testament, while the organ gallery is decorated with scenes from the Passion. The beautiful harmony of these carved and painted pieces of decoration, and their powerful contrast against the whiteness of the walls and vaults, gives this church a certain individuality. The old triptych, the central panel representing the pouring out of the Holy Spirit, the right wing St. Elizabeth and St. Victor, and the left wing St. Olav and St. Anna, is a famous work of the Lübeck wood-carver Berent Notken. It was erected in 1484 but removed in 1901 and substituted by a painting of the Crucifixon by Paul Raud.

Immediately beside the Exchange Building is a connecting passage between Pikk Street and Lai Street, which run parallel. This is the so-called Exchange Passage. We will make use of it to pay a short visit to Lai Street. This street is quieter and has less traffic than Pikk Street. If we look to the right, that is to the north, or seawards, we have one of the most impressive pictures of old Tallinn; in the foreground are old, heavily built houses, some of which, the oldest, preserved from the Middle Ages, turn their gabled sides to the street; in the background is the mighty steeple of St. Olav's Church, whose colossal height we can only now fully appreciate, set off against the ordinary houses.

Unconsciously we walk in that direction. We proceed until we reach a house to the left, which attracts our attention because it is surrounded by a group of trees, the only ones in the street. Upon entering this house, we are confronted by a typical old-Tallinn entrance hall, the so-called "floor". It is two storeys high; a wide staircase with a carved balustrade leads up to the actual living rooms which look out upon the yard. It is paved with limestone flags, has a dark raftered ceiling and is surrounded by a frieze of darkened old portraits; in one place stands a heavy cupboard; high windows light up this dignified chamber. This "floor" is one of the most beautiful of its kind preserved in Tallinn.*

If we go along Pikk Street we come to the solid *Tower of the Pikkjalg,* the oldest thoroughfare connecting the castle with the lower town. The street ascends between mighty walls; to the right we see a green slope high above the street, crowned by the imposing façade of the Ministry of Economic Affairs and other buildings. The town wall, rising at our side, was built, together with the gateway through which we have just passed, for the purpose of separating the town from the cathedral as much as possible. In the Middle Ages the relations be-

* Suffered damages during the Russian bomb-raid on Tallinn in 1943.

Tallinn: The gate tower of the Pikkjalg.

tween knights and citizens were not good: the nobility at the castle often disregarded the autonomy of the town community and ignored the rights of the council in its territory. It was in order to guard against such encroachments that the stout wall and tower-like gateway were built.

Having arrived at the junction where the Lühikejalg branches off to the left, or even a little earlier, we turn round to glance at the characteristic picture: forceful and vigorous, the seemingly converging walls aim at the defiant gate-tower which, in its solid vertical mass, bids halt to any attack and at the same time bars the way; above its imposing hip-roof, with tiny windows blinking their eyes from beneath it, the tall and slender St. Olav steeple is visible in the background.

The *Lühikejalg*, a street of stairs, is the oldest and shortest foot-path between the upper and lower parts of the town. There is a saying, however, that the cathedral hill is lame, since it has one short and one long leg (i.e. "lühike jalg" in Estonian means "short leg" and "pikk jalg" means "long leg"). The Lühikejalg begins with an excavated passage which once had an oak gate, studded with many iron nails and barred by a thick plank, the so-called Swedish Gate, which still hangs on its rusty hinges.

Framed by the arch we may see the steeple of St. Nikolai Church, but before proceeding down the steps towards it, let us turn to the right immediately after passing under the Swedish Gate, and enter through the green grating of the whitewashed arched gate now before us, into an old narrow yard, barred at the opposite end by a similar grating. After having passed through this too, we come to a quiet, isolated private garden, the so-called "King's Garden". Its name has been settled by a popular tradition according to which the Swedish King Gustav II Adolf, during his visit to Tallinn, had been lodging in one of the wall-towers overlooking the garden. The presence of such a dreamy, poetic garden is most unexpected in the midst of a busy town. Before us, half hidden by spreading branches, stands the old bastion tower "Kiek in de Kök", to the right stretches a rugged piece of high old wall, which once divided the upper from the lower part of the town, and to the left of this opens a view over the roofs of the town houses at our feet, with slender columns of smoke rising out of their chimneys. From here we may study at leisure all the details of St. Nikolai Church steeple, which now seems to be within reaching distance. The meditative atmosphere of this quiet nook invites us to contemplation.

With a slight feeling of envy of those who inhabit this secluded island of dreams, we finally retrace our steps and descend the stairs.

On arrival at their foot, we see, hidden behind old black-stemmed and green-topped linden trees, the grey north wall of the *parish church of St. Nikolai*, crowned with the decorative Renaissance steeple. Here from this quiet shaded front-garden separating the church from the street traffic, leads the main

Tallinn: View of the St. Nicolai Church tower.

entrance into the church. To the west of the porch are two small chapels with french-curved roofs, — the Clodt chapel, accessible from the porch, and further the chapel of Duke Peter August von Holstein-Beck, whose sarcophagus bears the ducal coat of arms with the Norwegian lion.

The church, which was dedicated to St. Nikolai of Bari, the Patron-Saint of mariners, is mentioned in the records for the first time in 1316; its foundation may, however, have already been laid towards the end of the 12-th century. It is a three-aisled basilica, simple in shape, but differing from other Tallinn churches in that the quintagonal choir stretches across the whole width of the body of the church, which makes the interior particularly roomy. This light

Tallinn: A corner of the old town.

Tallinn: The "Kiek in de Kök" tower.

interior contains great treasures of plastic and painted works of art, many of them being the oldest in Tallinn. Thanks to the care of a church warden, the St. Nikolai Church remained intact in the autumn of 1524, when all other churches were ransacked by the iconoclasts of their art treasures. This gallant man had poured lead into the locks of the church doors and so the mob could not gain access.

Already in the porch we find an outstanding work of art, the beautifully carved and painted wooden wall from the year 1655, before the crypt of the Swedish governor, Bogislaus von Rosen. Possibly still richer and more splendid is his epitaph (1651) in the north aisle of the church, also a masterpiece of sculpture and painting, which is set off against a well-proportioned, architectural background. These two examples would be sufficient to give us an idea of Tallinn wood-carving of the midbaroque period. There is yet, however, the curch's main piece of decoration, the wonderful pulpit, and for this, too, we have to thank Bogislaus von Rosen, who presented it in 1624. It is constructed in late Renaissance style, has a beautiful door, a richly carved parapet and a monumental canopy resembling a two-storeyed pavilion, the whole of it painted.

We must already have noticed the large sevenlimbed chandelier—from the year 1519—towering above the richly-carved dark oak pews, which have likewise attracted our attention. The most highly decorated pews, some dating back to the 16-th and some to the 17-th century, are those of the Black Heads.

The oldest art treasures, probably also the most valuable, are preserved in the Antonius chapel, situated to the south of the tower. This has a square interior with a central pillar, from which extend the four arches spanning the chapel. Here stands the old carved altar of Hermann Rode (1482), with its extravagant rows of figures, more than 6 metres wide; the Antonius altar of Flemish origin, which resembles the work of Geraerd David, also from the end of the 15-th century; and finally, just to mention the principal works, a painting of the "Death Dance" of a slightly later period, probably a smaller replica of that of the Marienkirche at Lübeck.

To the south of the church lies the artistic old vicarage garden, with a large spreading linden tree standing before the mediaeval vicarage with its Gothic portal in the solid wall, and the massive tall chimneys on the aged tiled roofs —an oldworld picture.*

Moreover, the area surrounding St. Nikolai Church is one of the oldest parts of Tallinn. Here, in Rüütli Street are several other mediaeval houses, including the steeple-less Swedish *St. Michaelis Church*, with old battleship models in its porch and an interesting carved-wood baptismal font in its vaulted interior.**

* As a result of the Russian air-raid on Tallinn of March 9/10, 1944, St. Nikaloi Church lost its charamteristic steeple and almost all of its furnishing.

** St. Michaelis Church suffered heavy damages during the same bomb-raid.

The street leads to the town wall, where it makes a bend to the left. Looking back from the corner we may again enjoy one of those charming unsentimental northerly views in which the old part of Tallinn abounds: the outstanding feature in this picture is the mightiest bastion-tower of Tallinn and probably of all the Baltic States, the "Kiek in de Kök", built 1533. It owes its name to its height, from where the watchmen were able to look through the chimneys into the kitchens of the surrounding houses.

If, on having reached the Harju Street, we turn to the right, we very soon come to Liberty Square. If we then ascend the wide comfortable steps with the decorative vases on their parapets, up to Commandant Road, we behold the "Kiek in de Kök" standing before us in all its imposing height and solidity, while on our left are shady green gardens planted upon the old Swedish bastions of the 17-th century; in the background we see the "Tall Hermann" as it rises gracefully above the grey wall surrounding the south terrace of the Government building. The long perspective lines of this picture are an agreeable contrast to the somewhat crammed narrowness of the old town. Possibly the contrast is still more noticeable in winter, when hoarfrost glitters on the fine twigs of trees and bushes: it was perhaps a little gloomy in the narrow streets and lanes of grey old houses—and now this bright expanse...

Let us return to Liberty Square which is bordered by buildings characteristic of the modern architecture in Tallinn. Built in intervals of a few years they differ in their performances from each other, thus illustrating the current changes of taste and style from decorative romantic mannerism to plain cubist functionalism. By the way, the various architectural trends of the period of Estonian Independence can easily be studied on the houses in almost all the streets heading south and west from Liberty Square. Doubtless the attempts at new forms have yielded their most appreciable results in the cases when, anew, resort has been had to the ancient local building material and important natural resourse, the limestone. Convincing proofs are the new school-houses on the Lasna Hill and Tõnis Hill, the new Fire House, the architectonic monument on the Military Graveyard, and the new chapels on the Liiva Graveyard and Metsa Graveyard — the three latter lie outside of the town but form a common style-historical group with the former. In this group ought further to be included the houses with façades covered with tiles of the Saarema dolomite or the "Vasalemma marble", the first example of which is the House Owners' Bank, sited at the very same Liberty Square. By turning from Liberty Square into Harju Street and sauntering back towards the town's heart we soon reach the Great Market Square with the Town Hall, the centre of the lower part of the old town. This closed-in square produces a homely effect. No gap breaks its harmony, which has here been brought about by simple burgher houses without any architectural display. Our attention is drawn to the Gothic town hall, with its

Tallinn: The "Great Market Square" with the Town Hall.

crenellated wall, crowned by a spire, which forms the south wall of the square. It is therefore not very well lighted. The best daylight reaches it in the early morning, or better still, in the late afternoon, when the façade is just touched by the sun and the dragon-shaped water-spouts throw long shadows across the wall. This picture is particularly lovely in winter, when blue shadows are cast on the white snow and the rows of houses facing the sun gleam in rosy hues.

The town hall building itself, the only preserved mediaeval town hall in the entire Baltic area, originating from the 14-th century, has in the course of time received various extensions and alterations, the most unfortunate of which were made in the 17-th century, when the arcade was closed and the large high-vaulted civic hall in the interior was turned two-storied by means of a wooden partition ceiling. On the other hand, the elegant tower with the two galleries and the open balcony half way up, which was added to the structure in 1627, form a characteristic feature in the town picture.* The interior attracts many visitors: the small hall, or civic Council Hall, has preserved its original form as well as its carved and painted decorations. It might not be without interest to mention that the carved wooden frieze going all round the room, depicting hunting scenes within an ornamental wreathing, is a present by the Swedish King Johan III to the magistracy of Tallin. On festive occasions these are added to, when the wonderful old tapestries and the figured carpets woven in 1547 in Flanders for the City of Tallinn—with the Tallinn coat of arms worked on them—are brought out. Even the archives on the ground floor invite inspection of the many record treasures stored there. Besides the various papal bulls and royal proclamations in flourishing handwriting there are three simple letters from Luther, in his own hand.

In reality this town hall square, in spite of its name "the Great Market Square", has not witnessed any market life for a long time. This colourful scene is now daily enacted in the *Russian Market* in the eastern suburb, immediately in front of the old Viru Gate, whose grey towers make an effective frame for Viru Street, with the handsome town hall spire in the background.

A market under an open sky, such as we see in Tallinn, is always attractive. Here is a study in still-life, row upon row, be it while passing the coloured stalls of the vegetable and berry vendors, or those of the fishmongers with their silver fish or gold-brown smoked products, clean and appetizing, neatly packed in baskets, or vegetable women surrounded by all shades of green, among which are wine-coloured bunches of radishes, flaming carrots, or whitish cellery. The peasants, who are all characteristic types from the surrounding country, sell the town folk rich golden-yellow country butter kept in cleanly scrubbed

* The steeple of its tower was hit and demolished, likewise the upper part of the tower walling and the crenellated parapet along the façade — all during the Russian air-raid on Tallinn of March 9/10, 1944.

Tallinn: A real winter's day.

Tallinn: The ancient town wall.

wooden vessels. The crowds of customers from all stations of life are increased by the presence of dealers in all kinds of odds and ends, who offer various brushes, irons, mousetraps and heaven knows what curiosities made of wire and other materials, with their wares hung round them in a bizarre fashion. Here can be had every single thing one could imagine, from bedroom slippers, flowering pot-plants, soap, funeral wreaths, cheese, all kinds of trash, also fly-papers and shoe-cream. The cameraman will find an inexhaustible supply of living pictures and characteristic types.

The widely-travelled foreigner, however, will observe that in spite of the masses of people everything is very quiet, far more quiet than in a southern market, say in Italy, and he will be impressed by this characteristic behaviour of the Estonian.

In the midst of this seething mass of people, and this assortment of goods, there rises the dignified, monumental building of the "Estonia" theatre and concert hall, designed by the Finnish architects Armas Lindgren and Vivi Lönn, light in colour, with a green glazed tiled roof, a second expression of the Estonian character, a symbol of the will to live and of the self-assertion of the people. This building was erected here through the initiative of the Estonian people in a time of active Czarist oppression.*

Let us now take tramcar No. 1 and drive out to the old, well-kept *park of Kadriorg, with the residence of the President of the Republic.* This is a charming pleasure palace in the Italian-baroque style, probably the only example of its kind in the Baltic States. In 1718 Czar Peter the Great had this palace built for his wife Catherine by the architect Niccoló Michetti. It has a bright and friendly appearance as it stands there with its stucco-covered profiles, graceful window-frames and light green roof, surrounded by shady linden trees. The palace drive and entrance are built up against a slope before which lies a lawn and flower garden in French style. This side of the building has three storeys, while its other side only has two,—well-proportioned with the small garden laid out on that side of it. This "giardinetto" is carried through to the base line of the palace façade, where it forms terraces with steps leading up to them on either side of the façade. The terrace itself is finished off at each end by symmetrically built pavilions. Thus the ensemble of the picture gives a well-balanced impression without having hard symmetrical lines. In front of the palace, and running parallel with it, is a wide promenade which leads down to the sea and ends with the beautiful "Russalka" monument.

This charming 18-th century ensemble was given by the Republic a felicitous complementary, an elaboration of its original motifs: The new State Ad-

* The Bolshevist Russian bombraid on Tallinn, in March 1944, mutilated the building by several full-hits, burnt out all its fixtures and furnishings, and rendered it entirely unusable.

Tallinn: The park of Kadriorg with the "Russalka" monument in the background.

ministration building which, sited at a respectful distance from the little baroque palace, carries on its form-talk in matching rhythm, offering an example of skilful identification on the architect's part. The space between the two buildings has been transformed into an attractive formal garden by means of well-proportioned terraces, stairs, ponds, and other elements of the art of gardening.

Farther up, at the foot of the limestone rock "the Glint", Czar Peter I built himself a small house in Dutch style, embedded in the park, which in other parts resembles an extensive English landscape garden. This little house of his, standing under old trees, looks so simple, comfortable and homely, that one feels inclined to call it a week-end house of the past. Its furniture, the Dutch-baroque tables, chairs and writing desks, as well as their arrangement, remain the same as the great ruler once placed them. Even his slippers are to be found under the old four-poster bed with a baldaquin of worn green silk.

We have made a swift and informative tour through the old parts of Tallinn, a tour which, although it embraced the most important parts, of necessity had to omit many familiar sights. But we have hardly touched the many-sided modern Tallinn. Now we will take the bus, or a taxi, and go to Pirita, with its fine bathing beach, a popular picnic and bathing resort. Quickly and comfortably we cover the five kilometres on the smooth asphalt road running along the sea front. On our left lies the sea, with irregular pieces of rock in its shallower waters; to the right is a green slope and behind it the steep grey limestone cliff wall of the Lasnamägi, with the white lighthouse standing up against the blue sky; and at our back a view of the towered silhouette of the town.

In Pirita a pleasant surprise awaits us: besides the sandy beach with its fringe of pines and the charming river valley there is the fine old ruin of the late-Gothic church of the *St. Birgitta Convent,* whose mother institution is at Vadstena in Sweden. The Pirita convent was despoiled and destroyed by the Russians in 1577.

We enter the old churchyard with its large crosses hewn out of flagstones, passing through a whitewashed tiled gateway. Before us rises the well-preserved west gable of the church punctated by hollow arcades. Traces of foliage and creeper decorations are still plainly visible at the commencement of the arch of the richly profiled main portal. And through the pointed archway of the portal we see the east wall, broken by two large windows, which bear tracerey carved from the flagstones.

As all convents founded by Saint Birgitta, this one took in monks as well as nuns, all being under the guidance of an abbess. The monks' cells were along the south wall, where today the wild vine creeps, while those of the nuns were on the north side. Thus the sexes were strictly segregated.

Tallinn: The palace in the park of Kadriorg.

The excavations and part restorations which have taken place within the past few years have revealed much of interest, and have marked more clearly the outlines of the building. Besides fragments of all kinds of vessels, a very interesting, so-far unknown, engraved copper plate with a representation of the Saviour has been found.

In the south-east corner of the church rises a small tower which may be reached by a narrow hidden spiral staircase ending in a platform. A wonderful view may be had from here over the idyllic valley lying to the east. We see the

Pirita, near Tallinn: Gate tower of the St. Birgitta Convent.

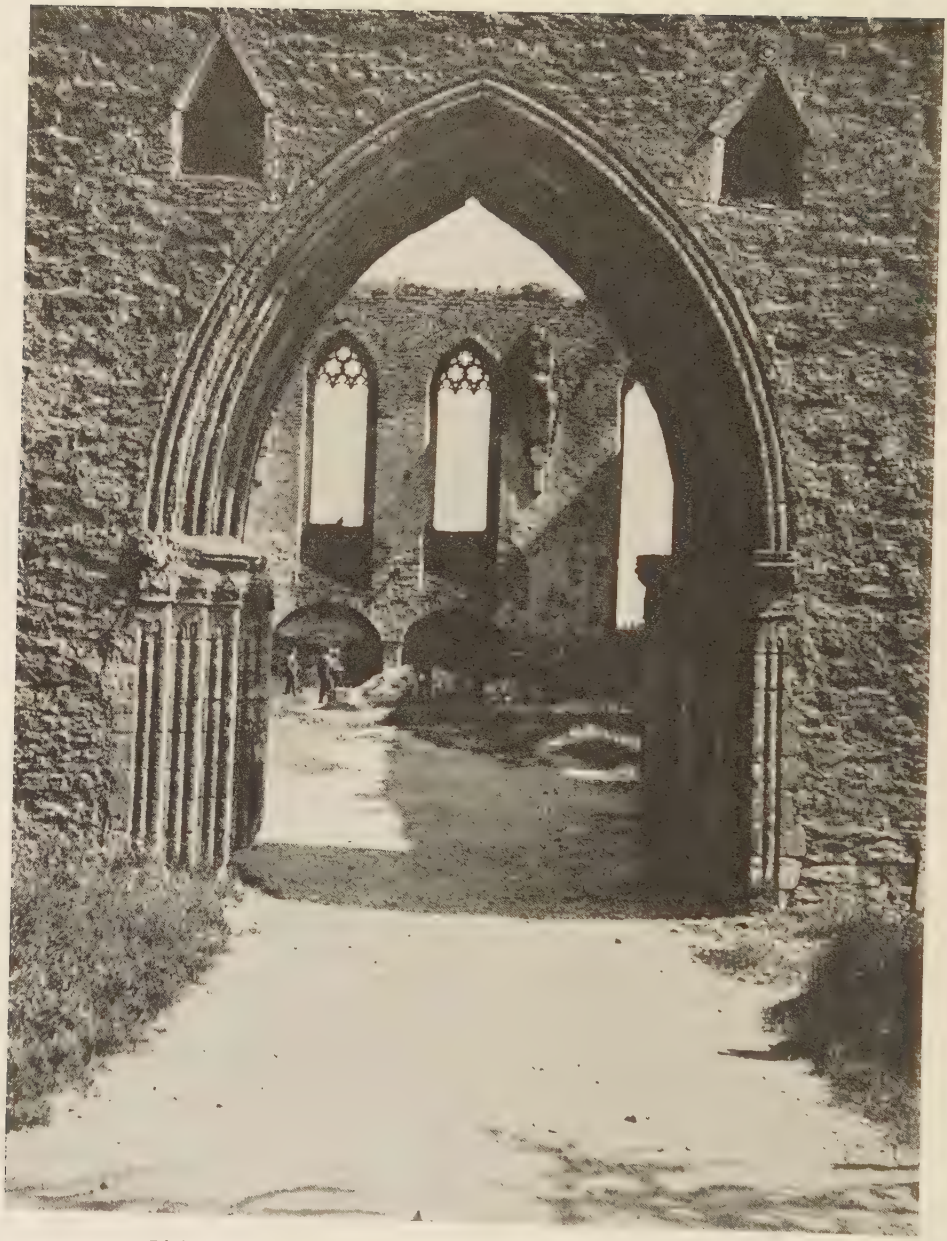

Pirita, near Tallinn: Ruins of the St. Birgitta Convent.

glittering river—dotted with countless white paddle boats—winding its way through rich green meadows; in the background red roofs peep through the dark green of the foliage, and still farther is a forest of tall-stemmed pines on the river's steep banks—a picture of peace and quiet, flooded with sunlight, divided by deep shadows—a landscape of northern Estonia.

NARVA

On the 22nd September, 1615, an illustrious Dutch travelling company on its way on a diplomatic mission to Russia, arrived at Narva. Among their retinue was a certain Anton Goeteeris, who kept an illustrated diary of this journey. He shows us Narva as a long wall with bastions, surmounted by tall bare chimneys—the picture of a fortified but completely burnt out town. As a matter of fact, five years earlier a fire had destroyed the wole town. The rebuilding took over twenty years, but the new houses were built of stone.

It is to these circumstances, the similarity of the material and comparatively short time in which the town was rebuilt, that Narva owes its harmonious baroque appearance. Even though that fire was not the last to be visited upon Narva, since in all conflicts between east and west it always formed a centre of heated combat and was consequently often destroyed by fire and war, yet its stone core, the old town, was always re-erected in the old form and therefore preserved its unity of style.

The old town lies on a high rock above the broad swift Narova river, with the *Hermann Fortress,* erected by the Danes in the second half of the 13-th century, adjoining, on the west bank of the river. The settlement, which developed out of a village of the same name, grew very rapidly. At the beginning of the 14-th century it received town rights. Merchants from the west settled in this town, so conveniently situated for trading with Russia. They established warehouses and built houses, in spite of the fact that they were continually exposed to the dangers of attacks from Russia. It was because of this danger that, subsequent to the completion of the western fortifications, Stigot Andersson, the Danish Governor, issued an order in 1345 permitting the citizens to take refuge and even to settle within their walls.

This suspense soon grew into a real menace: in 1492 Ivan III, Grand Duke of Moscow, ordered a Russian fortress to be built on the east bank of the river, exactly opposite the Danish fortress. And since then they have stood there, *Ivangorod* and the Hermann fortress, the one broad and heavy, the other steep and straight—two worlds, two basically different structures, stone ex-

Narva: The Hermann Fortress, built by the Danes.

ponents of the east and west, so close together, only separated by the river which is the width of "a good musket shot or slightly more" as the aforesaid Goeteeris expressed it,—an unequalled dramatic ensemble, one might almost say a clash.

The only other building of the Middle Ages which has been preserved in Narva is the Orthodox cathedral which, in 1470, was completed as a Roman Catholic city church. Its interior offers the extremely fascinating combination of Gothic vaults with Byzantine ikons. All the rest of the noteworthy older architecture in Narva dates back to the 17-th century, the time of Swedish sovereignty: the town hall, the former Exchange building, opposite, forming the third wall of the town hall square, the old pharmacy, with the beautiful

Narva: The Ivangorod Fortress, built by the Ivan III.

Narva: The palace of Peter the Great.

sun-dial, the palace of Peter the Great, now a museum, St. John's church, the remainder of the bastions, which are now covered with trees and flowers and form a resting-place and a playground for old an young.

These *bastions* are part of the town fortifications, having been erected according to the plans of Erik Dahlberg, towards the end of the Swedish régime, and even during the great Northern War. The old surrounding wall with its towers and bastions, now partly gone to ruin, was technically overhauled for defence purposes, since it still belonged to the period of ballista machines; also

Narva: Portal of the former Poortens House.

Narva: The picturesque façade of the town hall.

it hemmed in the fast growing town. The building of the modern fortress, calculated to withstand attacks with firearms, was carried on almost uninterruptedly from 1682 to 1704, that is to say until the capitulation of Narva to Russia. Thus Narva became one of the most powerful fortresses in the Baltic States. The guns were arranged in four rows along the bastions; two rows were in the covered galleries of the two-storeyed bombproof casemates, while the other two rows were placed on the bastions, built on embankments of unequal height.

When in the year 1864 the fortress was abolished, the fortifications fell into the hands of the magistracy, on condition that they should be demolished. The magistracy, however, did not possess the necessary funds for this, and so today, when the underground passages, galleries and casemates have been opened, cleared of their rubbish and made accessible to the public, we are in the happy position to view and study in detail this proud, two-and-a-half century old fortress.

It is a pleasure to stroll through *old Narva*. The unity of style is produced chiefly by the smooth-walled houses with windows in the Dutch manner, corbied gables, and oriels which sometimes rise tower-like from the ground to the cornice, as in the case of the museum of Peter the Great and the old pharmacy, while at other times they only project from the upper storey of the house; fine examples of this are: the house of the Kramer family and the former residence of the Burgomaster Joh. Chr. Schwartz. Then there are the many lively, richly sculptured portals. Narva is the city of baroque portals, which gradually reveal themselves as the greatest delight to be derived from a visit to this solid, wealthy and fortified town.

We have repeatedly applied the term "baroque" in reference to Narva. This baroque is, however, a product of Narva and is not to be compared with the Italian or South German baroque of a Bernini or Borromini, of a Fischer von Erlach or a Balthasar Neumann. Those who seek here in the north those bounding façades and that fineness of formation, characteristic of those masters, will be disappointed. This northern, Narva baroque is of a harsher, stiffer form and frequently contains features of the Renaissance—the transitional period in Estonia from the Renaissance to the baroque style took place only between 1640 and 1650—and yet it is baroque.

One of the finest examples of this baroque style is the *town hall* (1668—1674): it has a smooth façade articulated with widely spaced, very flat and graceful halfpilasters. But as soon as we see, set into this smooth—one might almost say bare—surface, the richly decorated and sculptured portal (the bronze group above it was made in Stockholm by the Flemish master Nicolaes Millich to the order of the Narva council in 1684), and when, to the right and left of this portal we see the double staircase, with fine wrought-iron railings of local

Narva: The quaint tower of St. John's Church.

make, which turns to ornamental account the fish and swords of the town coat of arms, we must admit that all this is most picturesque and therefore baroque. Baroque is also the two-storeyed finely-articulated tower.

We will not finish this hasty sketch without briefly including a point of natural beauty, which distinguishes Narva and which not a single visitor omits to see. Above the town the river Narva, falling from the seven metres high cliff plateau, forms a mighty *waterfall* and foaming *rapids*, in whose hissing and tumbling waters are reflected all the colours of the rainbow.

The aforesaid Goeteeris visited and drew these falls during his stay in Narva. His diary states in prosais brevity: "In the afternoon the Ambassadors paid a pleasure visit to a spot called the Falls, where large rapids are to be found and where there are many water mills". His drawing shows a few primitive thatch-covered plank buildings on the west bank of the river, whilst the island of Kreenholm was then totally bare of buildings. Today there stand on this island and on the river banks the mighty factories of Kreenholm Cotton and Flax Spinning Mills, the largest factory of its kind in Eastern Europe, which makes use of part of the power derivable from the falls, estimated at about 60,000 to 80,000 h. p. Thus the water boils and hisses today much as it did 300 years ago.

If there were a Goeteeris of today to perpetuate Narva in his drawing, this drawing would not be essentially different from that made over 300 years ago. Of all the towns of Estonia, Narva had to suffer most through the last war. In March, 1944, the Orthodox Church and St. John's Church were swept off under Russian air-raids, and the Hermann Fortress as well as the Ivangorod were turned into ruins. The town completely lost its historical physiognomy: Devastation came to the houses bordering the Town Hall Square, though the Hall itself was left with minor damages, and turned the Palace of Peter I into a formless heap. The bombs and fire repeatedly launched upon the town by Russians since 1943 managed to spoil, to damage, and finally to destroy most of the old private houses in the center of the town, with their typical portals, representative stair-cases, and the famous tile-stoves that, true to local tradition, had reached a high standard of formal and decorative value.

TARTU

The town of Tartu lies in the deep valley of the Emajôgi, on both sides of that river, whose waters flow from west to east, from the Vôrtsjärv to Lake Peipsi, which is so large that it may almost be regarded as an inland sea. The river *Emajôgi* is rich in legends. On its shores the Song God *Vanemuine* bestowed the gift of song to humanity, and gave a voice to every bird and animal:

Tartu: Interior of ruins of the former cathedral.

thus the frogs have their croak from the creaking of the pegs when the Song God tuned his harp; but the fish put out their heads only up to the eyes; the ears they forgot under the water, and therefore they have remained dumb and can only open their mouths in imitation of Vanemuine.

The characteristic feature of the river are the large flat and broad tarred Peipsi scows, which lie plump and lazy on the water, looking like huge black halved eggshells. They have a rounded covering from which projects a very long mast. Within the precincts of the town, where small, fast white steamers scurry past them and where graceful rowing boats overtake them, they are generally punted along with long poles. But once outside the boundary the large square sail is hoisted, and here one may see how these white squares, one after the other, slowly wend their way along through the wide green meadow lands, with only the sails visible, the river banks covering the hull; quite deep they lie, and above them spreads the azure blue sky.

These clumsy but roomy scows, designed with view to the small waves of Lake Peipsi, have for centuries been the instruments of intercourse between Tartu and its hinterland behind Peipsi, furthering wares as well as warriors. Tartu, like Tallinn, was a fortified and town-like habitation already in the times of the Ancient Independence. Here the great north-south and west-east lines of commerce crossed, to which is to be added the waterway along the Emajõgi. The transit goods from North-Estonian ports due to Pskow or Novgorod went via Tartu, and vice versa. This was why both the West and the East repeatedly tried to take possession of the places dominating these commercial lines. Let us, for example, be reminded of the surrender of the fortress of Tartu, in 1036, by the Novgorod prince Jaroslav who here established a fort of his own called Juryev. This, though, was to be an episode of no long lasting: Estonians recaptured their fortress, drove out or killed the Russian garrison, and put an end to alien rule in their country. Not the same luck did they have with the German conquerors in 1225; these were to be the founders of the mediaeval Tartu.

But let us return to the contemporary town. Starting from the foot of the bank, the houses are built up the slopes from the river valley, and a walk along either river embankment shows us a picturesque view of the opposite side of the town. The roofs crowd upon one another, separated by streets, here losing themselves in the foliage of a garden, there surmounted by a church steeple.

The former moat, now a street, cuts out the green *Cathedral Hill* from the land lying to the right, whose pleasant park grounds are inviting, whether to rest, to wander about in contemplation, or to philosophize. This park supplies the meditative note of the academic town. There is a wonderful collection of old trees: maple tree avenues, groups of linden trees, ash trees, elms and horse-chestnuts, to which is added the rich green of the many surrounding private gardens. These

Tartu: Exterior of ruins of the former cathedral.

Tartu: Main building of the university.

offer good nesting opportunities to the many song birds. Besides the thrush, golden oriole, finch and many other kinds of birds, the nightingale too nests here, in the middle of the town. An early morning walk in the spring over the Cathedral Hill, which is accompanied by a whole concert of jubilating birds, is one of the greatest enjoyments of nature which Tartu has to offer.

Here, on the Cathedral Hill, is the imposing *ruin of the former Cathedral of St. Peter and Paul*, the largest and finest brick building in the whole of Old Livonia. Once it was a three-aisled basilica, each of the side aisles having a low chapel aisle, with a high roomy choir which is almost as large as the cathedral at Tallinn. To the west are two mighty towers. So stands the only outstanding structure completed at the end of the 15-th century, which it took two centuries to build and which was laid in ruins by the fire in 1624.

Tartu: Stone Bridge with view of town hall.

Tartu: The mediaeval St. John's Church.

Moreover, this Cathedral Hill was already a holy place in the distant past, and today, not far from this old ruin, we may still see various sacrificial stones of our forefathers.

At the beginning of the 19-th century the choir was repaired, and since then it has housed the valuable *University library* with its many treasures and rarities, as an example of which may be mentioned the volume of "Werther" by Goethe from Napoleon's field library. It is also interesting to note that here hang the paintings by Franz Gerhard von Kügelgen of Goethe and other famous poets.

Besides this beautiful ruin, only one other example of mediaeval Tartu remains, the *church of St. John,* also a brick building, whose main portal in the steeple façade is decorated by a quaint pointed gable formed out of niches with terracotta figures. Wars, fires and pestilence have destoyed the remainder of the old town.

From an achitectural aspect, classical buildings of the end of the 18-th and beginning of the 19-th century predominate here. The principal example of these is the *Stone Bridge* of grey granite, which was built in 1783. Its vainglorious inscriptions in Latin and German glorify the memory of Empress Catherine II, who caused the bridge to be built. It is decorated by gateways formed in Roman style like triumphal arches, whose characteristic shape considerably enhances the appearance of the town.*

In a straight line with the bridge, on the opposite side of the former market square, which today forms a wide street, rises the imposing *building of the town hall* in late-baroque style, completed one year after the bridge was built. This whole effect furnishes a fine picture which is a pleasant surprise in this little country town.

Not far from here stands the principal edifice of Tartu University, founded in 1632 by Gustav Adolf of Sweden—with its mighty columned portico, its doric columns extending the height of three storeys. This classical style is also adopted in the other University buildings, such as the anatomic laboratory, the observatory, the University church, and many private houses also proudly display this classical style in their façades.**

Classical, but not in the sense of the Russian Empire, as in the case of the university buildings, but rather in the Italian Renaissance style, is also the extensive main building of the *Estonian National Museum,* crowned by a cupola. This is beautifully situated at Raadi, about 2 kilometres from Tartu, with its

---

* The Stone Bridge was blown up by the retreating Russian army on July 8, 1941.

** Of the University buildings the battles of 1941 destroyed the block of the Veterinary Faculty, and of communal buildings the Bazaar (market hall), both examples of a strict early 19-th century classicism. To these are to be added entire street-fronts of private houses, the demolition of which left big holes in the otherwise homogenuously neoclassical panorama of Tartu.

Tartu: The Angel's Bridge.

balustraded terraces reflected in the large pond immediately in front of the building, hemmed in by willow trees. Here is the largest collection of Estonian national art, and here we may also see a gallery of Baltic and more modern Estonian paintings and sculptures. A visit to Raadi is well worth while.*

Examples of *modern Tartu* are: the "Vanemuine" theatre**, the church of St. Paul, the plans of wich were drawn by the Finnish architects Armas Lindgren and Eliel Saarinen respectively, and a second bridge, of ferro-concrete, spanning the Emajôgi, completed in the year 1925. New buildings are to be seen in the suburbs of Tamme and Tähtwere appearing as a kind of classics to the modern cubic style, as against the former Biedermeier style. Thus Tartu, this green country-town, still preserves its classical spirit in our own times.

Three towns—three separate beings. Three names and three concrete ideas: Tallinn—the capital; Narva—the east frontier town; Tartu—the university town. Three different representations of history and architecture are conveyed by these three names: Tallinn—Gothic, Narva—Baroque, Tartu—Classical.

Naturally, other periods have somewhat modified these styles—otherwise life would have had to be at a standstill; however, fundamentally Tallinn still abounds in examples of the Estonian gothic style, Narva in baroque, and Tartu in classical.

But he who wishes to study life in these old towns, will feel in Tallinn the tension of politics; in Narva he will sense the atmosphere of a frontier garrison, partly asleep, partly alert and uniformed, whilst in Tartu he will finally enjoy outward beauty combined with the concentration of academic life as well as the lively impulse of studying youth.

* Raadi burnt down in the chaos of war in 1944. Fortunately most of the collections had been evacuated.

** The "Vanemuine" theatre suffered serious damages from the Russian bombs in 1944.

THE GLINT

This is the name given to the steep northern coast of Estonia, which is composed of limestone rock stretching from Paldiski in the west to Narva in the east, across the entire south shore of the Gulf of Finland. Mostly this Glint comes right down to the sea, so near that the waves wash its base, breaking between its irregular blocks. These blocks are sometimes huge pieces of limestone rock broken off the high ridge, and sometimes they are granite boulders, brought over by the ice from the Finnish coast. In some parts this ridge of limestone rock draws back from the sea, leaving a sandy beach or a green valley between the rocks and the water. In an extensive valley of this kind rises the solitary

Toolse: The castle ruins.

conical shape of the Tallin Cathedral Hill. To the west the interrupted steep wall of rock rises again at Tiskre and Rannamôisa, and continues to the east beginning with the Lasnamägi.

This mighty, cleft, steep coast is rich in natural beauty. Sometimes the rock is worn away at the base, so that the upper layers protrude and throw grotesque shadows. Other times it is less steep, and then trees and bushes have taken root on its slopes. Thus, standing at the edge of the cliff we can look out over the tree tops on to the sea spreading in a glittering mass at our feet, vanishing in soft pastel shades in the distance, flecked perhaps with a tiny white triangular sail or the column of smoke from a steamer. This sea can, however, also be sullen and angry, when it is whipped up by a storm, when heavy waves roll over its surface and low, jagged clouds race over the sky.

Singular in its heroic romance is the formation of this Estonian coast. Right down to Rügen, nothing can be found to equal it in any other part of the eastern coast of the Baltic. Broad streams, caused by melting ice in the glacial ages of

The northern coast — View from Udria.

Stone cliffs on the island of Pakri, near Paldiski.

prehistoric times, formed deep wide valleys in this limestone rock, as for example the Kunda and Oru. Now many little brooks race along these valleys between the wooded uplands.

These romantic, idyllic parts, once formed by powerful conflicts of nature, have also witnessed bitter conflicts among humanity. This is illustrated firstly by the presence of many old Estonian citadels and of mediaeval castles; we will merely mention *Rakvere* from the 13-th century, with 15-th century *Toolse* adjoining it, whose base was once washed by waves of the Baltic sea. In the 17-th century these fortresses lost their military use, remained uninhabited and gradually fell into decay. Today only the picturesque ruins tell a tale of their former power.

But also in the open fields we find memorials of erstwhile battles—old stone crosses gravely recalling strife and death. One of the most interesting of these old battle crosses may be found near the high road between Tallinn and Narva, in the district of Viru-Nigula. Here the country rises gently to form a small mound, high enough to offer an extensive view towards the sea, and here may be seen an old stone cross, one of its arms broken off, which, according to its

The northern coast — View from Viru-Nigula.

German and Slav inscription, was erected in memory of the Russian nobleman Wassili Rassladin, who fell serving Sweden on February 4th, 1590.

We have alaready mentioned the vale of *Oru*. This is justly called one of the most beautiful districts of Estonia. In a deep ravine between high walls of rock flows the Pühajôgi (Holy River). This name seems to indicate that our forefathers in the dim past must have thought of this place as being naturally holy. At the beginning of the Great Northern War, however, it became the scene of an important incident: it was here that, under the personal leadership of King Charles XII, a Swedish column of infantry succeded in putting to flight the vanguard of General Boris Scheremetjeff's bold cavalry, after an improvised skirmish, and this in spite of the strategically favourable position of the Russians, which, moreover, was fortified. Even to this day the old redoubts of Scheremetjeff can be clearly recognised.

This was the prelude to the great Battle of Narva on the 20th November, 1700, which resulted in a victory to the Swedes and in memory of which, in the autumn of 1936, a dignified monument was unveiled at Narva.

In this historic spot, in beautiful surroundings, lies the white-towered sum-

Oru Castle — summer residence of the President.

mer residence of the President of Estonia, on the edge of the valley of the Pühajôgi. It is built in Italian Renaissance style with beautiful terraces, plateaus, wintergardens and summer houses, completely surrounded by a park which comprises practically every kind of native tree of Estonia.

It is not an old house. Together with its park and out-buildings, it was completed in 1901 and belonged to a Russian financier, Jelissejeff, who had caused it to be built as a summer residence for his family, particularly for his children; he is even supposed to have jokingly called it *"dietski domik"* ("the children's little house"). This "little" house nevertheless contains 55 rooms. During the tumult of the Great War and the revolutions, Jelissejeff lost his fortune, and the castle of Oru was badly damaged in the period of Bolshevism. Eventually it was bought by a group of Estonian industrialists and presented to the State, on the condition that it was to become the summer residence of the President. The castle has been repaired, extended, newly decorated and surrounded by new outhouses, according to the requirements of the time. Thus a pleasing ensemble has been created which is justly called the "pearl of Pühajôgi".*

Near Oru lies the seaside resort of *Toila,* where the rocky Estonian coast reaches its highest point.

Here on a comparatively narrow surface is a throng of beauty. The high steep cliff wall has a cultivated slope and, according to many opinions, resembles the south coast of the Crimea. The strip of valley below is partly covered by leafy forests and partly by grasslands, offering opportunities for interesting walks or undisturbed rest. Toila has therefore for some time been a favourite haunt of poets and artists, who never tire of praising its beauty in verse and prose.

Those who do not shun longer walks will again find extraordinarily interesting scenes at *Ontika,* to the west of Toila, whereas to the east, between *Päite* and *Kannuka,* there is a stretch of beach considered to be the most beautiful along the Glint. About the middle of this stretch, in *Sillamäe,* the landscape grows more regular and at the same time more charming. The curves and slopes are gentler and the woodlands richer.

The last steep wall, quite near the sea, before the Glint retreats from the Narva coast, is in *Udria,* which at the same time is the most westerly point of the long beach of Meriküla and Narva-Jôesuu.

* Was burnt down by Russians during their retreat in 1941.

FROM SOUTH ESTONIA

In the midst of the land of glacier mounds of Otepää, among the now bare, now wooded hilltops, glitter the surfaces of eighty lakes, the largest and most beautiful of which is Pühajärv (The Holy Lake). It is about 3.5 kilometres long and at its widest parts about 1.5 kilometres wide, but, owing to the extremely changeable scenery of its shores, it appears much larger. There are many bays and many tongues of land projecting far into the water. In the lake itself are four wooded islands, some of which bear romantic names: For instance the two joined islands are called Sôsarsaared (Sister Islands), or there is Kloostrisaar (Cloister Island). These create a picture magical in its beauty, an impression of dreamy maidens, northerly, austere and lonely; quiet, grave and sacred.

It is not surprising, therefore, that our forefathers regarded this as a holy place. In the oak groves which in former times surrounded the lake, there must have been sacrificial altars to the old dethroned gods. A few gigantic old trees from these groves still remain, some of their trunks measuring 7 metres in circumference.

And yet the view of Pühajärv, in spite of its gravity and holiness, produces a warm, homely effect, since many leafy trees mingle with the dark spruces, — curly birches, slender hazel bushes, bright maples and whispering aspens.

The best view of the silver lake and its islands can be had from its south shore from the Hobusemägi (Horse Hill), whose outline resembles the back of a horse—hence its name. At the foot of the incline winds in a narrow stream through the marshy land the river Emajôgi, which forms the only outlet of Pühajärv and here is still called "väike" (meaning "small"). Then, having passed through Lake Vôrtsjärv it becomes "great" and is navigable right down to Lake Peipsi.

Lake Pühajärv extends across fields and later through a coniferous forest towards the little town of *Otepää,* about 2 kilometres distant. Its name is derived from the neighbouring old Estonian burgh, which mediaeval Latin chronicles have faithfully translated into *"caput ursi"* (meaning "bear's head"). This burgh was once the centre of heated contention and has had a life marked

Landscape near Otepää.

by vicissitudes. Livonians and Latvians, knights of the German Order, and Russian hordes, have all occupied it in turn. Often it was burned down, but was always re-erected, until finally, in the year 1224, Bishop Hermann of Tartu erected a fortress after the old burgh had been destroyed in the previous year during the Great Estonian Rising. A town sprang up around the fortress, with paved streets, but since the year 1630 both town and fortress have vanished. Only the steep hill remains, offering a fine view from its summit over the surrounding lakes and far into the country.

Near this hill is also the church of Otepää, built in 1234 by the same Bishop Hermann, later destroyed but re-erected in the 17-th century. Facing the church stands a simple but beautiful memorial of our War of Independence.

If we now turn to the south along the Ilmjärv road, we reach, after having walked a distance of 2-3 kilometres, the highest point of this irregular picturesque landscape, the *"small" Munamägi,* which is at the same time the highest point of the Tartu district. Part of the timber covering its slopes has been cut down, leaving an unobstructed view from the summit. At its foot are farmsteads surrounded by oak trees, looking like tiny toys among the varicoloured

Otepää: Estonian burgh and church.

squares of the fields, which are bisected by the white ribbons of roads, where perhaps a tiny vehicle with a trail of dust in its wake may be sighted. Further we may see countless hillocks and mounds, some bare, others crowned by little woods, with now and then a tall pine projecting from the level surface, resembling a ragged old battle flag. And over all this race the shadows of passing clouds in never-ending variety, a hill suddenly lit up by sunlight, only to fall back a moment later into deep cool shadow. In the distance, however, on the south-eastern horizon, rise the heights of the "large" Munamägi of Haanja.

It must be an imposing sight when bonfires are lit on these hills on Midsummer Eve; they can then be seen from a long distance away on the plains.

These hills of South Estonia were formed by glaciers. On the other hand, the melting ice also formed deep ravines and wide valleys. A typical example is the vale of *Rôuge,* which is ten kilometres long, while the surrounding slopes are up to 50 metres high; sometimes, particularly in the narrow side-gorges, they are quite perpendicular. In the heart of the valley are lakes, the shallows of the original stream. They are among the deepest inland lakes of Estonia; the small, round Kaussjärv, for instance, is 21 metres deep, whereas the Suurjärv

is as deep as 41 metres. A brook, fed by cool springs, connects the lakes which thus all have clear water.

A stroll through this beautiful valley will be rewarded by an abundance of varying and fine scenery. The east to west view from the bare slopes of the Nudimägi, on to the valley and the settlement of Rôuge, is singular in that it includes so many charming individual aspects. One may survey practically the whole valley, most certainly its major and most beautiful parts. The southern slope to the left lies in deep shade; the northern slope, on the other hand, crowned by the old church with its heavy massive steeple, lies in bright sunshine. Below the lakes sparkle, and among them winds the white streak of the road. Beside this road lie small farmsteads, surrounded by trees. Columns of various foliferous trees ascend the slopes, abruptly and perpendicularly falling off at the top. The fine grey-green tone of silver willows, stretching from one group of trees to the other, connects them and lends the picture a colour harmony. And above all this float shadowy clouds.

If we enter the steep shady side gorges, we will find ourselves in a world of romance. Narrow pathways lead up the steep inclines of Ööbikuorg (Night-

Rõuge, the pretty landscape.

ingale gorge) with little wooden bridges following the capricious curves of the paths. These paths lead first to a small backwater which works a mill, and then on, deeper into the ravine, higher and higher, whilst below, often concealed by thick foliage, murmurs a small brook hurrying down into the valley over mossy stones. The gorge grows narrower and its rocky walls close in, until finally we reach the open fields and sunshine at the top, having passed through a young alder grove whose trees are thickly intertwined by hops. We scarcely touch Püssuorg, where half way up is another small backwater with a mill. Farther up we come to an almost trackless, mysterious, shadowy, damp-smelling thicket.

Never to be forgotten is the view of Suurjärv, towards the church which is mirrored in the lake. This view is perfect in the early morning, when the long shadows of the trees slope down the hill, or in one of those magical northern midsummer nights, when the moon lights up the sky and the whole picture, heaven, earth, church, trees and the yellow moon, are reflected in the shimmering lake, perfecty clear, undisturbed by a single ripple.

The Haanja landscape, that "hunchback world", is a land of high hills. Here is the highest elevation of Estonia, the *"large" Munamägi,* having a height of 316.8 metres. Seen from a distance it really looks like half an egg, "muna" being the Estonian for "egg". Its slopes are covered by mixed forest, with a thick undergrowth of various bushes. On the summit, to which leads a cultivated pathway, is a small clearing with an observation tower in the middle. Already at its base we may see, through a forest glade, the town of Võru, as the crow flies about 13 km distant from here. This is the capital of the district bearing the same name; on clear days one can see the time on the Võru church clock from here, through a field glass. From the upper platform of the tower, however, we have the most extensive view Estonia has to offer. Besides Võru, on a clear day we can see two other towns: Petseri in the north-east and Marienburg on the other side of the Latvian frontier in the south. On the north-eastern horizon, those who are lucky may catch a glimpse of the silver strip of Lake Pihkva (Pskow), the southern portion of the Peipsi.

A part of the Estonian-Latvian frontier is marked by the *river Koiva,* the so-called Livonian Aa. Rapidly flow its clear waters in the wide river bed, between sandy shores upon which copses stretch for many kilometres. Many large oaks grow among the luxuriant grass, artistically distributed singly and in groups. Their trunks branch out already quite near the earth, giving them an unusual appearance. Occasionally there rises a single white-stemmed, slender birch. And then again there are linden trees with shiny, incredibly green leaves, or irregular clumps of hazel bushes with yellow-green leaves. The course of the river, however, is marked by grey willows with luxuriant silver foliage. The opposite, northern bank of the river is marked by the dark wall of a high pine

Petseri: The ancient monastery wall.

forest, thus cutting it off from the busy world of fields and farmsteads which only sometimes penetrate to the river, already on the Latvian side.

A remarkable stillness envelops the wanderer who here can truly believe himself to be alone with nature. Hours may pass before he encounters another human being, who is probably swinging his scythe through the tall grass and who may be just as surprised at the unexpected greeting from the stranger as the latter at finding another human being here in this deep solitude.

The angler will find many fish in the Koiva river and in its estuary the

Mustjõgi, which joins it at Taheva. These rivers contain trout and other fish. Thus it is doubly worth while to come here for one's favourite sport, since at the same time one may enjoy the rich and virginal beauty of nature.

In less than 3 hours from Tartu we can reach *Petseri.* There is no other town like it in Estonia.

It was always castles and fortresses near which towns sprung into being. In this case it was an Orthodox monastery, also, it is true, built with walls and towers like a fortress, which still exist today; and under whose protection the erstwhile adjoining market gradually grew into a town. This monastery, traversed by the Kamenka, lies in the deep valley of that river and reaches from the foot up to the edge of the slopes. Here, in the year 1473, a first church, Uspensky cathedral, was built or rather dug into the red Devonian standstone which composes the uplands surrounding the Kamenka valley. The interior of this cave-like church is supported by 13 sandstone columns faced with bricks; the inner walls also wear a brick disguise.

But already long before the church was built, shortly after the Christianisation of Pskow, the hermit-monk Mark had settled here in this natural cave. He was soon joined by a small congregation. This first cloister brotherhood expanded the seven metre deep cave they had found, dug seven underground passages branching from it, which on an average were 1.5 metres wide and reached a total length of 200 metres. In these galleries and passages have been erected richly decorated Byzantine altars for devotion. Here also are buried the first holy hermits and monks, and we may see above some of the cast iron grave plates the heavy iron chains which one or the other of the penitents had voluntarily worn during his lifetime and only relinquished in death. Private persons who hade some connection with the monastery have also been buried here.

Probably the catacombs at the Via Appia are far more extensive, and older. But owing to the peculiar beauty of their position and furnishings, the caves of Petseri cloister are a sight worth seeing for their own sake, and are not to be compared with the Roman catacombs. The singularity of this monastery already strikes us on having merely seen its exterior.

Then we come to the high grey massive 16-th century defence wall with its battlements, interrupted by heavy round and square towers. Formerly these had low pyramid-shaped wooden roofs which, however, were burned in 1688. From that time on they have remained blackened at the top and roof-less; since the monastery had lost its use as a fortress after the Great Northern War, the restoration of the tower roofs seemed needless. Yet in former times these walls had withstood many a siege, including that of King Stephan Bathory of Poland.

Today the old wall, surmounted by thick foliage from the monastery garden, is twice interrupted by newer buildings: by the classical columned portico of the cupola-crowned St. Michael's Church, forming a piquant contrast against

the grey continuous stretch of wall, and again by the tower of the main entrance. Upon a white foundation a brown wooden gallery with pale green roofing surrounds it, and from it rises a little white boarded tower with an arched ultramarine roof inlaid with golden stars and crowned by a golden onion-shaped cupola with the Russian cross. Everything is brightly coloured, a little crooked and of barbarous splendour, and yet in its striking contrasts extremely fascinating to the eye.

Upon entering the monastery yard through the gate, this impression is possibly strengthened. Before us lie its older main buildings, the Uspensky Cathedral, whose second storey represents the old Pokrovsky church, built in 1759, with its Russian baroque, quite curious ultramarine onion-shaped cupolas on the roof. To the left of this is the white green-roofed belfry (zwonnica) in the Pskow style with its 13 bells. A little way before it is the red and white painted library and treasure chamber (riznica) of the monastery, with many splendid old Mass vestments and interesting, valuable relics, souvenirs of Ivan the Terrible and other Russian rulers.

In the yard between the sleepy buildings, beneath the ancient trees are the black-clad figures of bearded monks slowly walking to and fro, half awake, half asleep. Before the church entrances are a few white-clad figures of Setu-women, kneeling in prayer or throwing themselves down to kiss the steps. A picture of blind devotion, a place of mystic peace, called by the Russians "Mirgorod" ("City of Peace"), and yet it is so real.

Petseri has two faces: One quiet and peaceful, mild and dreamy, for the weekdays, and the other excited, and feverishly flushing, for the many fair days and church holidays. Then the market square veritably is a rocking sea of activity—horses, carts, stalls and tables laden with a variety of goods, all crowd together. Setu-men and women in their rich apparel, sometimes over-bright with their huge conical silver primers covering almost the whole chest, and with heavy neck-chains, or again in pure white; Russians in coloured shirts and shiny top-boots. The "tchainajas" (teahouses), crowded with perspiring humanity who, to the accompaniment of a "garmoshka" (concertina), sing their drinking songs. And above this din is the deep ringing of the large monastery bells and the hurried chimes of the smaller ones. A strange mélange, unknown in any other part of Estonia.

Then there is the procession in the bright sunshine round the monastery walls. Dignitaries in stiff garments, a stoic indifference upon their faces, with shining crowns and high caps upon their bearded, longhaired heads, long golden staves in their hands, spraying holy water. Deacons with burning incense hurriedly swung backwards and forwards on little chains. Whole rows of shining ikons. Columns of swaying brocaded church ensigns. And a coloured mass of men, women and children dressed up in their best clothes, attracted by a passionate

Petseri: Treasure chamber and belfry.

religious ardour, singing hymns in an intoxication of belief, never tiring, marching on without a pause—such scenes are familiar only to Petseri.

When, in the 13-th century, Bishop Albert of Riga with his Crusader Knights set out to conquer Estonia, what is today known as the Setumaa district, with the capital of Petseri in the south-east of our country, fell under the influence of the Pskow zone. The Order, anxious to extend its power as far to the east as possible, repeatedly warred against the Russians of Pskow and Novgorod, but it never succeeded, there or in south-east Estonia, in obtaining a sure footing: Setumaa became the most westerly province, first of the district of Pskow and later of the Grand-Duchy of Moscow. The rest of Estonia became Catholic and was thus drawn into the circle of western culture. Setumaa, on the other hand, ethnographically ever an Estonian landscape, as has been proved by archaeological discoveries, threw its historical lot in with Byzantine-Orthodox Christianity and in this way was drawn into eastern culture. These circumstances explain the differences in belief and custom, sometimes even in the language between Setumaa and the rest of Estonia.

Petseri plays the leading part in the spiritual and commercial life of Setumaa; strategically and politically, however, *Irboska* was already in the past of far greater importance.

The Russian chronicler Nestor relates about the foundation of the Russian State: three Scandinavian dukes of the House of Russ, the brothers Rurik, Sineus and Truvor, are supposed to have been called in the year 862 into the country which was "rich in goods but poor in administration", in order to rule it. Truvor chose Irboska as his headquarters, in Russian called "Isborsk", from the Scandinavian "Isburc". Of this residence of Truvor, only the castle hill called Gorodishtche has been preserved, standing wedged in between two deep valleys, about 0.5 kilometres to the north-west of the Irboska of today. Now the site where once the fortress stood is occupied by a cemetery, containing the supposed grave of Truvor and a small, picturesque church dating back to beginning of the 17-th century.

Irboska was in constant danger. The enmity between the Order Knights and Pskow lasted for centuries. All war marches led past here. During the 13-th century Irboska was continually being conquered by the Order Knights,—the ancient castle no longer answering the requirements of fortification of that time. In the year 1330 therefore, governor Seloga from Pskow built a new fortress, whose mighty walls, about 12 metres high and over 4 metres thick, with the 8 towers, still exist. The towers, with the exception of one which is square, are round and tapering at the top like those of Pskow. At the foot of the fortress the little town of the same name sprang into being, and in the castle yard the same Seloga in 1349 built the oldest church of Setumaa, St. Nicholas Cathedral with an ikon which is capable of performing miracles.

Irboska: The cemetery church.

Just as history here tells us of the combats of humanity, so nature tells of mighty conflicts of her own forces.

The castle cliff of Irboska stands on the edge of the bed of a mighty glacier stream, and we are able to get an extensive view from its height. Far below is a number of large lakes, connected by a winding stream. We also see a few grey sheds scattered in the fields. The slopes, which occasionally appear divided by trees, reveal themselves as being composed sometimes of limestone, sometimes of white sandstone, reddish marl or whitish tufaceous limestone. Out of the cliff-walls appear many powerful springs, whose bubbling waters hurry into the dale. In the steep side-valley of Brody, which is about 1.5 kilometres long

Irboska: Old fortification wall.

and has a drop of about 60 metres, there is a river dammed nine times in order to work nine water mills, lying one above the other. In one of these mills the wet tufaceous limestones are straight away sawn into bricks, then dried in the air, thus becoming firm and ready for transport and building.

About 4 kilometres from Irboska, still on the banks of the same glacier stream, which stretches for many more kilometres to the north-west, lies the village of Maly. It is noteworthy because of its lake, which is spanned by a bridge, and also because of its beautiful old church, dating back to the 15th century, with its shady cemetery. A little apart is the peculiar white belfry, built into the grey ruins of an old 14-th century monastery destroyed by Stephan Bathory, King of Poland, during his march upon Pskow in 1581.

A great serious splendour hangs over this valley. Rôuge stands for a romantic idyll—Irboska a heroic epic poem.

THROUGH ESTONIA'S ISLANDS

Those who are not in the happy position of possessing cars of their own have the choice, if they commence their island trip from Tallinn, of either a direct motor trip to Kuressaare or a train journey to Virtsu, only taking the omnibus at Kuivaste after having crossed the Great Sound.

Once in Virtsu, the traveller will not omit to visit *Puhtulaid*. This charming, romantic, park-like island is connected with the mainland by an embankment. It formerly belonged to the estate of Virtsu, and was laid out in the English style, but one of its former owners Herr Carl Thure von Hellwig wantonly studded the park with many monuments, thus beautifying nature in the style so frequently expressed about the turn of the 18th and 19th centuries. Mostly classic, either smooth or grooved column bases, with oval medallions, often framed in foliage, border the paths, dream on grassy lawns, or repose as sleeping beauties in the thickets.

Today, when roaming over these overgrown and neglected paths, hedged in by once cared-for hazel, lilac and jasmine bushes, one readily imagines how once that Herr Carl Thure, in his Louis XVI apparel, with flowing locks and fluttering neck-tie, his broad-brimmed hat posed against his hip, treading upon the crunching gravel with his top-boots, walked these paths, sought out his favourite nooks with the beautiful views upon the sea, and dreamily contemplated the scenery, in this way carrying out the great Jean-Jacques' command of "Back to Nature".

But not only nature left an impression on yonder sensitive gentleman; poetry too, had filled his soul, and so Puhtulaid preserves a rare testimony of those vanished days—*the oldest Schiller monument in the world!* This is a simple stone with the inscription: "Dem Andenken Friedrichs v. Schiller, Teutschlands erhabenen Dichter und Liebling der Musen gewidmet. 1813". (In memory of Friedrich v. Schiller, Germany's great Poet and Beloved of the Muses, 1813).

It is true that in the short space of time during the final stage of World War I, for which Russian Bolshevists had managed to seize power in the country, much of what was once created by human hands was again unscrupulously

destroyed by human hands—that is, if one can apply this term to a horde of savage soldiers. However, trees and bushes now weave their comforting webs of green, gently covering the marks of desolation. How differently and too literally this illustrates "Back to Nature"!

Having landed in KUIVASTE on MUHUMAA, the traveller may see on either side of the road stone pillars with somewhat clumsy Tuscan capitals. They are undated, but their shape indicates that they are of middle 19-th century origin. However, these pillars only become noteworthy when one observes their plinths, which are hewn out of the same piece as the pillar shafts: On the left is a detailed list of fees charged for transit by the boat, inscribed in German and Russian—presumably the Estonian peasant must have known them by heart; —on the right is the coat of arms of Sarema (for in all matters of administration Muhu of course comes in under Saaremaa), a shield bearing the initials DWGBE (German: „Das Wort Gottes bleibet ewiglich" = "God's Word is everlasting"), surmounted by a helmet embellished with a crane with outspread wings.

Women before the church at Hellamaa.

This crane is, as a matter of fact, a curious error. It should have been an eagle, since the old bishopric of Osilia had been dedicated to the Evangelist St. John, whose symbol is the silver eagle (or, in old German: Aar). Hence also the former German name of the capital and only town of the island "Arensburg", a verbal translation of the mediaeval Latin "arx aquilae", as is also indicated by its coat of arms, an eagle and a citadel. This fact seems to have been forgotten, and thus, a later period, perhaps influenced by the Estonian name of the town, Kuressaare (kurg, gen. kure, meaning in Estonian crane) has changed the eagle into a crane. The heraldic descent has thus its own peculiar natural history too.

Muhumaa cannot really boast of much natural beauty; its insular character and the nearness of the sea show to advantage. But the landscape has a certain charm of its own. The extensive but somewhat barren pastures which are flecked with varying groups of round, ball-shaped or clipped juniper bushes, gnawed off by grazing sheep, are particularly in evidence. The Finnish-Estonian poetess Aino Kallas has called this landscape a rococo park.

On Sundays the neigbourhoods of the two churches of Muhumaa, the Apostolical Orthodox church at Hellamaa and the Evangelical church at Liiva, assume a picturesque appearance, for the women in their old national costumes, rich in colour—white, shirt-like blouses worked in red, bright orange coloured skirts, aprons lavishly embroidered in red, white stockings worked in many colours, and white knitted caps under the head-kerchief — go to church looking as effective as any opera chorus. Although these old national costumes are no longer worn on weekdays, tradition still demands that every bride should possess a complete costume in her trousseau.

The small white Evangelical *church of Muhu,* with its steep, tarred roof and steeple, attracts attention by reason of its slender proportions. Although originating as far back as 1267, the structure in its present form dates back to about the second half of the 14-th century. As all our island churches, it has a single nave with two arches and a straight choir ending in a small square. This "Aedicula" is singular and does not occur anywhere else in the whole of the Baltic ecclesiastical architecture. Another peculiarity is the isolated outer access to the balcony-like gallery in the interior, which is next to the small outer entrance of the south portal.*

A short distance before the embankment, which is, incidentally, about 4 km. long and constructed across the Sound, joining Muhumaa to Saaremaa since the year 1897, there towers the silhouette of the former Estonian *citadel of Muhu,* standing close to the road. This ruin is an imposing spectacle, in spite of the

* The roofs of the steeple and the church itself were burnt down by Russians on their retreat in 1941.

wreckage wrought by utilizing its stones and earth for the construction of the embankment.

The fortress played a vital part in the Christianisation and subjection of the land. Here, in a bitter encounter the last resistance of the Estonians was overcome. Bishop Albert and Ordensmeister Volquin arrived here on January 29th 1227 at the head of a mobilized army of 20,000 men, having walked from the mouth of the river Pärnu across the ice. After a gainless six-day beleagering the enemy resorted to undermining the ramparts,—high, steep, and icecoated as these were, it had proved impossible to scale them. On the decisive day, siege-turrets were additionally pushed forth against the walls, the stockade was forced and breached, and the entire garrison, along with those who had sought shelter in the fortress, men, women and children (according to the older Livonian Rhymed Chronicle amounting altogether to 2500), were overpowered eight-fold and slaughtered in a desperate fight, all but one man who escaped through cunning. Today we are reminded of this tragedy by a simple stone pillar, erected seven hundred years later by the descendants of these heroes.

Kuressaare soon charms one with the magic of the quiet solemnity which is peculiar to this restful town. The streets, full of sunshine and sea breeze, are bordered by pale yellow, dove-grey or pale pink houses of the comfortably-solid style of the Biedermeier period. Blossoming branches overhang the long garden walls. The gay red roofs with their white painted ridges, and summits and chimneys, appear in striking contrast against the tall old trees and the sky, which is of an incomparable azure blue. High up in the blue hover flocks of snow-white seagulls.

Near the market place, which in the forenoons is a veritable genre picture of market life with a vivid, living gallery of national types, stands the 17-th century town hall with its worn staircase, and the sculptured portals, opposite which is the erstwhile town weigh-house, which dates back to 1663, a house with characteristic crowstepped gables; whilst from the opposite side, towering over the red tiled roofs, can be seen the steeple of St. Lawrence Church, built in the Empire style. The artist strolling through these streets will be able to fill his sketch-book with interesting impressions, among which would doubtless be sketches of the handsome gateways with the decorative vases hewn in stone on their posts.

The most important and most spacious architectural monument of this old town, which is well-known for its mud baths, is doubtless *the mediaeval citadel* of the middle of 14-th century, and the best preserved episcopal palace of the Order era in Old-Livonia. At the time of Swedish sovereignty the citadel was surrounded by high ramparts, which on the outside are of well preserved hewn stone and surrounded by a moat. Passing through a winding tunnel, one penetrates these ramparts and reaches the interior and the castle. This is a square

Road on the island of Muhu.

grey structure, well built of square stones, with a similarly-shaped courtyard, only sparsely lighted from the outside by windows. On the north side it has two massive square towers, surmounted by simple, low pyramid-shaped roofs. The courtyard façade is decorated with window-frames in fine Gothic style, with the carved initials of C. R. S. (Christina Regina Sueciae) and the date 1645. Of the numerous interior chambers the beautiful long and double-aisled chapter-house with its Gothic arches, and the adjoining chapel, are particularly noteworthy. This chapel contains the middle piece of the carved triptych formerly kept at Kaarma, representing the glorifying of Mary through Christ and God the Father, a beautiful work of early Gothic style, unfortunately spoilt by ignorant restoration. The castle now houses the museum of Saaremaa, which contains collections of natural history, cultural history, archaeology and ethnography.

Among the former inhabitants of the castle, members of the higher orders of the Curch, there were certainly many jovial gentlemen, and the castle may often have been the centre of lively scenes. Thus, being notably a fortress in times of war and the centre of political and commercial life—the bishops in

those days being at the same time active traders—the castle also became the social centre. All these activities often caused prolonged visits of the vassals, who by and by built themselves houses, to which tradesmen added shops and workshops. And yet this township, a *suburbium* of the Middle Ages, only acquired its town rights in the 16-th century when Duke Magnus in 1563 awarded it the "Rigische" right.

The guide who shows visitors through the labyrinth of passages and chambers, will finally pause before a gloomy dungeon and relate how, a century and a half ago, the skeleton of a knight was found here, sitting at a table, an empty water jug and a piece of paper before him. Everything, however, crumbled to dust upon being touched. According to legend this knight had been thus terribly punished for seducing a young nun.

Upon emerging into the sunshine from the historical atmosphere of the interior, the visitor must not fail to take a walk around the old ramparts. Here, wandering beneath the now closely clustering, now widening trees, he will be able to think over what he has seen and at the same time catch glimpses of sea and town; and all the time he will be enveloped by a wonderful, soothing silence.

Squarely across the south part of the island, over barren, stony pastures, strewn with juniper and hazel bushes, through pine and oak forests—the shy roller, which is now a rarity on land, often flies across the way here — past thatched villages, the road leads from Kuressaare to *Kihelkonna,* on the west coast, where deep bays make natural harbours. Here lives a true-to-type race of islanders. Being real seamen, the male seldom care about field or meadow, which are cultivated by the women and children. The man's field of activity is the sea. If he is not actually out at sea or on a fishing expedition, he sits with his neighbour at the net-house and spins his yarn. Being a descendant of daring pirates, he is prepared to risk his life in wind and weather, to brave storms and to wrest his spoil from the raging elements. The islander has developed a satirical humour towards land. In spite of having a blood relationship with the Swedish and other settlers stranded on this rugged coast, the insular type still prevails and has absorbed the alien influence. A healthy type, shaped by hard life and not easily beaten.

In front of the Bay of Kihelkonna lies the island of *Vilsandi,* with the Vaika reefs surrounding it. This is the ornithological station of Estonia. Countless sea birds, never scared by a shot, build their nests here in this "bird paradise". This offers an extensive field of observation and an unforgettable memory to the lover of nature.

A picture of vivid contrast to the mainland is supplied by *the villages* of Saaremaa. The farmsteads are generally clustered together and often surrounded by a veritable wreath of windmills. These windmills, peculiar in their construc-

Kuressaare: The Castle.

tion—in that the entire vertically boarded, four-cornered body of the mill revolves round a shaft rammed into the earth—form a characteristic land-mark visible from afar. We see these mills already on Muhumaa; we see them on Saaremaa, and are again greeted by them on the islands of Hiiumaa and Vormsi.

Such a village is singularly picturesque in a landscape. The low, long houses with their large thatched roofs of reeds, the ridges of which are weighed down by a double row of laths, stand under the tall ancient linden, elm and mountain-ash. They are accentuated against a sky of silvery blue, such as in all Estonia is only to be found on Saaremaa. The newly laid roofs are of a light "blonde" colour. Older ones are of a warm velvety brown, and have an olive hue where the moss has grown over them. The ridges are high, and sometimes sagging with age, and often falling in wavy lines, are the lowered eaves. The jealously

guarded tradition of construction of the villages and village houses has resulted in this similarity of style, which is only rarely encountered on the mainland.

Piled up stone walls border both sides of the winding village street, and these are surmounted by clustering hops, visible in each village yard—for a true islander brews his own beer. A thin column of smoke rises out of the conspicuously slender chimneys, which are adorned on either side with a small stool for the chimney sweep. These chimneys, too, form a picture characteristic of the farmsteads of Saaremaa and are not to be found elsewhere. The local dolomite industry of Kaarma now supplies the entire island with these narrow chimneys, hewn out of a single piece. Those who are lucky may discover here and there, in a corner of the yard, the ancient tent-shaped summer kitchen, probably the oldest form of the Estonian hearth, with an open fire.

Behind the village stretches an uninterrupted solitude of pasture land. Sheep stroll scattered among the junipers; somewhere nearby stands the small earthen hut of the village shepherd, bordered by a narrow strip of earth for raising potatoes.

The shepherd has a visitor. An ancient with the head of a Disciple, weary

Harvest time in Jämaja (Saaremaa).

of travelling along the road, has come in to rest here. Quietly they sit there, on a moss-covered stone, having an intimate chat or just watching.

There are *three churches* in Saaremaa well worth visiting. Those, however, who are not interested in old churches will pass them by and likewise skip this section.

The oldest book in the Estonian language is the Wanradt-Koell Catechism, printed in Wittemburg in 1535. But the oldest Estonian inscription may well be that on the stone plate in the portals of the *Kaarma church*, on which is inscribed in ancient letters "SEL AAS TAL ON SEKIRK WAL MIS SA NUD PET RI PAE WAL AN 1407" which literally translated means: "This year this church was completed on the day of St. Peter, anno 1407".

This inscription, 128 years older than the Catechism, can only refer to the completion of the rebuilding of the church, when the latter was converted from a single-naved into a double aisled church. The original structure dates as far back as the end of the 13-th century.

During the reconstruction, parts of the once plastic decorations seem to have been preserved from destruction by being piously walled in. Thus we see, high up near the steeple, a small primitive crucifix under a plain gable formed of two diagonally placed stone slabs and flanked by the crosses of the two sinners. In the interior, grafted into the central columns, we find fragments of some animal and legendary figures recalling Romanesque style.

The oldest piece of the church is the old Gothic triptych, unfortunately incomplete since, as has already been mentioned, its centre piece is now housed in the castle chapel of Kuressaare. This centre piece was substituted by a painted crucifixion scene as far back as the 18-th century. The figures of the wings and the twelve Disciples, carved in wood, as well as the figure of Christ as the Judge of the World, which crowns the whole work, have found a place in the pseudo-Gothic frame of the new altar painting, the Crucifixion by Otto v. Moeller. There have remained a few of the smaller figures, Mary, John and Angels with the martyr instruments.

Extremely fascinating is the peculiar framing of the unfortunately walled-in north portal, which hade a clover-shaped arch. On two richly decorated pillars rest quaint arched gables or cornices, upon which are bedded two figures of angels pointing upwards. In the pediment is a covered many-figured and expressive group representing the Burial. In the colour scheme of this architectural art a bright blue predominates, which is even used in the pilaster-articulated pews of honour and the pulpit steps. This blue is dotted with many white flecks which, upon closer examination, reveal themselves as tiny angels' heads.

Those interested in art and history will experience further pleasure in the nearest environment of the church. The neighbouring *graveyard* namely is one

of the most beautiful burying places in the whole country. The local stone, admirably suitable for plastic treatment, the Kaarma dolomite, has here inspired the creation of a great variety of fanciful grave adornments. Not only families of nobility, but also common peasants have erected artistic stone crosses, grave slabs, columns with urns on the top, and even entire mausoleums in memory of their nearest and dearest.

East of the church, at a short distance, stands the ancient embankment of the minor *Kaarma citadel,* offering a wide view over the surrounding scenery. And finally, thatch-roofed and stuccoed, hidden under the tall maples, with exuberant ivy all around and rich yew-bushes beneath the windows, the old rectory, embedded in the middle of a big old garden, leaves one with the impression of meditative peace and idyllic rural seclusion.

Various periods of architecture are also reflected in the *church of Valjala,* the oldest on the island. The church, a one-aisled rib-vaulting in three sections of which the eastern serves as the choir, dates back to the middle of the 13-th century. That is the transitional period from the Romanesque to the Gothic style, as is illustrated by the decorations in the west wing, with its beautiful Romanesque portal which, however, is already surmounted by a Gothic gable. In the second half of the same century, the church was made higher and received a separate narrower choir by breaking through the eastern wall. A second alteration took place at the end of the 15-th century by the addition of a quintagonal apse, in late Gothic style, which in shape represents the most beautifully finished choir of all our island churches. About the middle of the 18-th century the church received its steeple, which is massive and four-cornered in shape, and was built on to the south wall of the choir. Apparently this position, unusal in our ecclesiastical architecture, was chosen in order not to interfere with the shape of the beautiful west façade, and so, possibly unintentionally, a picturesque effect was created. Unfortunately, the deteriorated building ethics of the 19-th century has added somewhat clumsy outer buttresses to the church, and, through lowering the roof, has cut short the beautiful blind arches on the original west façade. In spite of all this, however, the Valjala church remains one of the most interesting examples of our mediaeval architecture. The most valuable piece of the furnishings is the richly ornamented baptismal font, unfortunately no longer in use—a beautiful example of North Romanesque stone masonry.

About 3/4 km. to the south-east of the church, in the centre of a typical flat Saaremaa field, lies the *Estonia citadel of Valjala*, one of the most magnificent structures of its kind, not only of the island, but of the whole of Estonia. It is oval in shape; the courtyard with its stone springhouse is surrounded by a wall four to seven metres high. In the north to south direction this wall measures 48 metres, and from east to west 86 metres. After the fall of the Muhu fortress,

Kaarma church.

this fortress was forced to capitulate without offering much resistance. Its inmates, in order to escape the dreadful fate which had befallen the inhabitants of Muhu, declared themselves willing to accept baptism; the nobility offered their sons as hostages, and all the inhabitants were ordered to a mass baptism and so Valjala became the starting point of Christianity of the whole island. Here ended Estonians' last resistance against the Crusader-Knights, and those combats in defence of our ancient independence that had lasted for a quarter of a century.

The small *church of Karja*, smallest of all Saaremaa's mediaeval churches, is unquestionably the most beautiful, purest in style, and most artistic of all early

Gothic country churches in all the Baltic States. Steeple-less, the grim grey structure stands on a small mound, surrounded by a wreath of green trees. The nave as well as the somewhat narrower and lower choir, are covered with red tile roofs, blackened with age. At the south wall there is a small single-gabled porch. A clear mind has shaped this simple and convincing unity of geometrical forms.

We enter the church through the well-proportioned, large-featured western main portal, which is flanked left and right by two columns with realistic leaf-capitals. Before us lies the nave which adjoins the choir, both surmounted by cross-ribbed arches. The eye travels up along the arches and ribbed vaults which, free from the usual whitewash, show regularly hewn stone work, then over the richly ornamented Triumphal Arch with its sculptural decorations, and finally to the paintings in the choir.

Slowly we walk forward and discover to the left, along the north wall, a humorous piece of sculpture on the console of one of the arch ribs: the devil tempting two church-goers to gossip, a third raising his hand to his mouth in warning, and beside him we see the rose, the symbol of silence.

Particularly rich are the sculptures at the impost of the Triumphal Arch; to the south an incident in the life of St. Nicholas, to the north, Saint Catherine with the olive branch and book, both groups being held together by a uniting architectural frame, the main figures being under canopies. Surprisingly rich are the decorations which we encounter in this small country church, and real admiration is called forth by the taste and harmony with which architecture and sculptural art are so intimately blended.

Under the Triumphal Arch to the north is also the strictly architectural octagonal baptismal font, in detail perhaps not so rich as that of the Valjala church, but on the whole probably more slender and graceful.

The painting—restored under the direction of Prof. Helge Kjellin, who has dedicated to this church a special monograph, in which he establishes its period of building as 1345—1350—is carefully preserved; though ornamentally perhaps not particularly rich, yet interesting thanks to the various symbolic figures, such as the wheelcross, pentagram and swastika, etc. All these signs must presumably form protection against the evil spirit.

We leave the church by the south porch—this is the only alteration which the structure has suffered, and already in its early days—and, from outside, cast a glance back at the portal. This is smaller than the west portal, but noteworthy because of its rare and peculiar decoration, rich in figures worked in stone relief. Upon a flattened square there is a gable, the surface of which is decorated by a passion flower surmounted by a star, the square itself being filled in with a primitive and yet in its simplicity monumental crucifixion group, full of naive reality.

Interior of Karja church.

Not far from Karja on the north coast of Saaremaa, lies the harbour of Triigi. From here we may cross to Sôru, *Hiiumaa,* in one hour.

Although these islands are so close to each other, and although they may have much in common, even the superficial visitor will notice differences in the landscape, architecture and national character. If one wished to give this island a symbolic name, one would call it the "Island of the Wild Rose and Juniper". At the wayside, and bordering the meadows or wherever the eye may roam, we see these two characteristic bushes, often closely intetwined. Wherever there is a pile of old grey stones, or blocks, covered with moss, or tall old birches, there one will find these two bushes clinging closely to the old stones, the red blossoms of the former showing clearly though the olive-green needles of the latter.

To the south-west of Keina lies the small island of *Kassari,* joined to Hiiumaa by two embankments, which lead through a valley of gently murmuring reeds.

The land rises in a gradual slope to the south-east and ends in a steep gravel bank facing the sea. Here at the top is a thicket of juniper bushes; at our feet, between the wall and the sea, there is a strip of fertile land, sheltered from the north winds and exposed to the southern sun, and dotted with houses and large old farmsteads among the trees and meadows. Further on lies the pastel-blue sea with its golden islands, under a silky blue sky flecked with little mother-of-pearl coloured clouds. Towards evening, when the slanting rays of the setting sun reach the juniper thicket, it seems to catch fire and flame up in a green blaze until the last sunray has disappeared. Then everything is enveloped in the "white" night of the North and, like a piece of white linen, the quite street stretches between the grey-green misty fields lying on either side of it.

Thatched hipped roofs also characterize the Hiiumaa *peasant cottages.* Yet they are distinct from those of Saaremaa. The weighty chimney, often made of limestone, which is so different from the slender chimneys of Saaremaa, is not alone responsible for this difference. Although here and there one sees white house walls, the silver-grey plank wall is predominant. These individualities however, do not signify a departure from the tradition common to the islands.

The village architects of Hiiumaa are renowned, particularly among the neighbouring islanders, for being the most skilled. And if one asks oneself just in what their cleverness lies, one realizes that the decisive factor in their favour is the developed sense of proportion which distinguishes the Hiiumaa builder, and with this understanding of proportion they have the gift of blending the traditional element with the new, more modern style.

In contrast to the low walls and small windows of the old peasant house, we see the comparatively higher walls and larger windows of a more modern style; and yet there is the understanding for blending these with the old thatched roof, so that in spite of the more slender proportions the homeliness of the old houses is preserved. What this means may be fully realized when one thinks of the ugly roofs of corrugated iron which, although considered modern and practical, yet strike a disagreeable discord in their surroundings. Even though the materialism of the peasant is illustrated by the Estonian proverb "ilu ei anna patta panna" —beauty cannot be put into a pan—this proverb surely did not originate in Hiiumaa. Hand in hand with this gift of feeling and expression of harmony, which has brought fame to these island peasant architects, there is the care and precision with which the task is carried out.

With these merits there prevails a gay optimism which finds expression in sly jokes, sometimes rather fantastic and grotesque, and yet so vivid and plastic. If one happens to ask anxiously how deep the sea is in these parts, one may

be answered that hereabouts one cannot even drink standing up—information combined with a suggestion for you to take or leave.

With the island of *Vormsi* we conclude our trip. This is an island of old Swedish settlers, comprised chiefly of peasants and fisher folk who have preserved their racial origin throughout the years. The Swedish language spoken here is an ancient one and not easily understood by the modern Swede. Thus even the casual visitor will receive here many impressions widely differing from those received in other parts of Estonia.

The women, whom we may already have had an opportunity of observing during our one hour and a quarter steamer crossing from Haapsalu to Sviby, almost exclusively wear their old costumes: a thick heavy black pleated woollen tunic which comes over the sholders and is fastened at the waist with a wide leather belt. Over this, a loose, light blouse, mostly of pale blue. From under the dark red or violet checked head-kerchief appear two thin braids fastened at the ends by loosely flowing ribbons. Black closely laced, heel-less leather shoes, orange-coloured leggings and white sock-like woollen stockings.

In this costume the women appear fat and shapeless and may be compared with the "Venus of Brassempouy". They are, however, not without a certain characteristic charm. To this charm belongs the absolutely inevitable large white striped bag for keeping the knitting, which is found hanging on the arm of every female, beginning from the 6 year old child and ending with the old lady of 60. On this island, everything that wears a skirt knits—while walking, talking and even at field work—here too, the women work on the fields—and even though their horses may sometimes snatch a rest, their own busy hands are never still. These women are extraordinarily shy; they try to avoid strangers, and, if they happen to see one along the road, they take refuge in the woods or hide behind a corner of the house whenever a stranger approaches their domain. Even on the boat, they sit closely huddled together, hands raised to their mouths, almost in complete silence or conversing in whispers.

Singularly silent and shy is also the landscape of Vormsi—somehow forsaken. One wanders in solitude among the scanty fields and stony meadows, which, through being surrounded by endless fences, form a veritable labyrinth. Solitary are also the small leafy coppices which here and there come up to the road. This loneliness becomes almost personified on the north-west coast, where the open sea lies before us. On the beach, as far as the eye can see, there stretches the gleaming white strip of pebbles; sharply outlined against this are the brownish grass patches of the fields on which are scattered junipers and fir trees; a further view of the land is prevented by a dark wall of pine woods.

Silently also lie the brown villages in this quiet landscape. The long, gabled houses are covered with moss-grown thatched roofs with a row of spiky laths at the ridges. Very often the inhabited part of the house is boarded over, the walls are painted red and the edges and corners are contrasted in white. This is a Swedish custom. And again we see those characteristic windmills on the little mound near the village, near the sea-shore, and wherever the wind can be caught. This however is island tradition.

From the village Hullo, the centre of the island, we wander through a beautiful high forest of mighty pines and firs, surrounded by peace and solitude, to the neighbouring church. This small building has no steeple. It has white walls and a black roof. The large elongated red and white vicarage beside it looks almost larger than the church itself. Upon entering the latter one receives a pleasant surprise; it seems as though the whole of it were decked with flowers, such is the effect produced by the naively cut and brightly coloured 17-th century wood-carvings which decorate pulpit and altar.

This isolated church, however, guards in its interior a rare treasure: an unpainted Madonna carved out of wood, dating back to the 14-th century, which is entirely different from the Tallinn monuments of this kind, both in composition and detail. The Virgin is here represented in a reclining position, leaning against her couch and holding the child in her lap. The upper part of her body is covered with a scanty garment, and the lower part of the body and the legs are wrapped in a cover. The fullness of the contours and the soft features which in no way resemble the sharp, jagged style of the North-German woodcarvers, whose workshops have supplied Tallinn, lead one to assume that they originate from the French school, which is a rarity in our country.

However peaceful and idyllic everything may appear to us now, yet even here we are reminded of war and heroic death. On a seat we discover the painted portrait of a priest in the habit of the 17-th century: it is that of a clergyman whom hordes of Tartars once burned alive in his bath-room. Outside the church we find a simple monument of home architecture, piled up of the island's stones, erected in honour of those who fell in our War of Independence.

Nearby, in the churchyard, beautifully formed century-old tombstones stand on forgotten and overgrown graves, and beside them rise fresh mounds, with simple wooden crosses which a naive, one might almost say faltering, desire for beauty has decorated with scanty bouquets of bleeding heart combined with orchard grass. So poor, and at the same time pathetic, is the popular art of today.

THREE SEASIDE RESORTS

PÄRNU has been known as a seaside resort since 1840; the town, however, already existed in the 13-th century and is therefore one of the oldest towns in Estonia. It is situated in the Bay of Pärnu, on a tongue of land which is bordered on the north and east by the Pärnu river and on the south by the Baltic Sea.

Mediaeval Pärnu was a "twin" town. On the right bank of the river lay old Pärnu, built by Bishop Heinrich in the year 1251, and opposite to it, on the left bank of the river, lies the new town, which was founded by the German Order in 1265. As a result of continual quarrels betwen the Bishops

Pärnu: Strand hotel, built during the Independence.

and the Order, the two halves of the town also lived in continual strife with each other, which finally caused the ruin of old Pärnu. King Sigismund III of Poland, who feared the possible support of old Pärnu for his rivals the Swedes, in the 16-th century prohibited the rebuilding of this part of the town, and so the Pärnu of the mediaeval bishops has completely vanished. As a member of the Hanseatic League, new Pärnu later became an important port.

The development of Pärnu into a popular seaside resort has been particularly marked during the past few years, thanks to the support of the Government. A

A view of old Pärnu.

Haapsalu: Vestry of the castle church.

modern bathing institution was built for mud and other curative baths. A handsome private house was acquired for the Casino. The beach, about 5 kilometres long, and the large cultivated park with many wide avenues, whose total length reaches about 20 kilometres, are well cared for.

The greatest attraction, however, still remains the favourable position of the town: the sea is warm, (in the high season the water temperature reaches up to 26° C.); there is an abundance of sunshine and a fine soft sandy beach, which is protected from cold winds by the extensive park. Besides this, the town abounds in public and private gardens which in the summer submerge Pärnu in a sea of green.

HAAPSALU has been famous for over a century as a mud-bath resort. Its centenary was celebrated in the summer of 1925. Many famous people have here found rest and cure. The great Russian composer, Peter Tschaikowsky here took from an Estonian folk song the second theme of his 5/4 movement in his

Pathetic Symphony. The Russian Czars, too, before the Great War often visited Haapsalu with their families. The favourable climatic conditions tempt the healthy as well as the sick to spend their summer holidays here. Haapsalu lies in the bay of the same name, and is protected from northerly winds by the peninsula of Noarootsi and the island of Vormsi. Thus sheltered, the sea attains an average temperature far higher than is justified by the latitude of Haapsalu and also higher than the temperature of other Estonian seaside resorts. Added to this there is the warm sunny summer, with fog practically unknown, and the idyllic quiet of the little provincial town which, owing to its antiquity, has a touch of the romantic.

Haapsalu was founded in 1279 by Bishop Hermann von Buxhoevden, although already in 1263 there existed a castle which was the stronghold of the Bishops of Saaremaa, and Läänemaa, the most westerly portion of the mainland. The beautiful and extensive ruins of this castle today represent one of the sights of the town. The castle church, among the oldest in Estonia, dating back to the transitional period from the Romanesque to the Gothic style, part of which has been restored under the "protection of antiquities scheme", is surprising by the roominess of its interior. It is a single-aisled edifice, unhampered by columns, with arches spanning a distance of 11.5 metres and the interior length of the nave measuring 36.6 metres, thus making it the largest single-aisled church not only of the Baltic States but of all German mediaeval architecture.

Like all old castles in our country, this one too has a rich legendary history. The most fascinating of these legends tells of a lady known as "the white lady of Haapsalu" who, on late-summer moonlit nights, is unable to find peace because of her unrequited love, and therefore haunts the castle. She is clearly visible in the high old vestry window of the castle church. When the moon is at its brightest she stands there longingly for a while, only to resume her restless wandering. She is actually visible, but only when the light is in a certain position—then the moon is reflected on the inner wall of the vestry and, when looking through the window one can see the outline of a woman's figure, the figure of "the white lady of Haapsalu". And no matter how sceptical one may be, the magic gets hold of one.

The former slender, westerly watch tower of the castle, now a belfry—the landmark of Haapsalu—is accessible. From it the view on to the town with its red, white-ridged roofs, with the bay and the picturesque "islets" ("Holmen") in the background, is one of the most beautiful memories the visitor to Haapsalu will carry away with him. This view is most striking if perchance a rainshower should suddenly envelop the panorama on an otherwise sunny day, and then again suddenly lift its cloak—the changing colours, the sudden veiling and unveiling of the view, sometimes framed in a gorgeous rainbow, offer a fascinating picture to the artist.

Haapsalu: A quiet shore.

NARVA-JÕESUU, 13 kilometres to the north of Narva, was in former years a busy harbour. After annexation to Russia in the 18-th century, however, it became an insignificant fishing village, which gained new fame during the last quarter of the 19-th century as a bathing place. Since then Narva-Jôesuu has become Estonia's most popular seaside resort. The remarkably spacious beach with its fine clean sand, the exhilarating sea, and the pure pine-flavoured ozone are the foremost and, what is important too, the unchangeable qualities of this resort.

Midsummer Eve is quite unforgettable in Narva-Jôesuu, when the lemon-coloured midnight sky is reflected a thousand-fold in the gently rippling sea. Somewhere on the beach a large bonfire is lit, a whole structure of resinous beams surmounted by an old wreck of a boat soaked in tar. The black silhuette rises against the light sky like some exotic monument. Then, when the bonfire is lit and the wild flames shoot up into the sky, answered by many others along the beach, it seems as if the old free paganism has returned to stir the blood that gave birth to the Viking.

Fishing boats near the beach.

AN EPILOGUE

On Midsummer Eve, by Midsummer fire, the old Viking blood of Estonians, defiant of all fetters, will curiously stir. Now already for ten Midsummer Eves in succession my country has been without those fires.

The lighting of Midsummer fires is one of the immemorial popular practices of Estonians, originating in some half-forgotten ritual. During the Independence, the old custom gained new significance: The fires were lit in honour and remembrance of those battles and victories that finally brought back to Estonians and their country their never-forgotten freedom; the freedom for which their longing had been glowing like coals under the ashes. The President of the Republic lit the torches which were carried by couriers on motor-cycles all over the country, even to the remotest places, to ignite the waiting pyres. No wonder the Bolshevist authorities prohibited our Midsummer fires. Quite as they prohibited the Christmas candles. These prohibitions are still in force. The very symbols of Freedom and Light cannot be tolerated wherever Freedom and Light themselves are feared.

On Midsummer Eve, the Estonian refugees, no matter in which part of the world, celebrate their Day of Victory, only their native country is now in darkness. There the slightest suspicion of anyone's doing this, even if only in the most hidden nook of his heart, will suffice to subject him to persecution, and deportation from the land of his forefathers.

This land, now cut off behind the Iron Curtain, has been the home of Estonian men and women for at least 3000 years. If, however, those Finno-Ugrian hunting and fishing tribes known as the maintainers of the Comb-Ceramic Culture are to be counted as our ancestors, the Estonians who themselves belong to the Finno-Ugrian family, ought to have habitated this area for the last 5000 years. The oldest traces of human habitations found in Estonia up to now even go as far back as to the 6-th millennium B. C.

Among the geological factors that have contributed to shaping of the profile of Estonian scenery, in the first place mention should be made of the Continental Ice. This ice modelled out those moraine amassments stretching from the north-

Tallinn: The building of the House Owners' Bank.

east to the south-west on which man started ploughing and seeding, whereas the lower coastal area along with the islands to the west slowly rose from the sea after the receding ice, and afterwards yielded itself naturally suited for cattle-breeding. The portrait of cultivated Estonia as delineated by her villages and fields, her roads and bridges, and her fortresses and towns, has been in the making by the hands of man during roughly 8000 years, and the biggest portion of this period has been filled by the contributions of Estonian men and women. Innumerable are the Estonian generations that have been born of this soil, that tilled it, defended it, modelled it and, finally, returned to rest in it. The Estonian refugee did not leave behind only his place of residence, but also the many thousand years old graves of his forefathers.

In what condition this land and scenery was handed over by the preceding generation to my own, I have tried to describe on the foregoing pages. The following passages will try to inform the reader about the ways in which the Estonian people managed to raise and shape further their heritage. Perhaps a few introductory words to this report, concerning the state in which the nation herself was at the beginning of her modern Independence, may here not prove out of place.

When Charles XII of Sweden, after exactly 160 years of royal Swedish reign over the country, by the peace treaty of Nystad in 1721 conceded Estonia to Czar Peter I, the country stood for the first time in the whole of its history under the domination of an Eastern ruler.

Throughout the Estonian Middle Ages (reckoned to begin in 1227, the conclusive year of the two decennia long stubborn fights between Estonians and German crusaders and the final subjection of the former by the latter), the Estonian area constituted one part of that peculiar political formation known in history as the Old-Livonian Confederation. Although the Confederation stood in a fairly weak political dependance on Germany, its motherland, the cultural intercourse between Old-Livonia and Central-Europe was steady and intense. Already at the times of the Ancient Independence of Estonians, which began to slowly rise forth against the dusky background of ages about 1500—1000 B. C., these people had ever-increasingly been extending their relations westward, particularly to Scandinavia, mercantile as well as militant. But not until the Estonian Viking Era, i. e. about the turn of the 11th and 12th post-Christian centuries, did Estonian trading or fighting expeditions eastward, way out as far as Pskow or Novgorod, take on any noticeable frequency. The Slavs had only in the Middle Iron Age (400—800 A. C.)made their appearance as the neighbours of Estonians on the areas behind the southern part of Lake Peipsi (i. e. the Pskow—Irobska area). Thus during millennia, since the very first report

of their existence up to the 13th post-Christian century, Estonians had been creating and developing their mental outlook and their way of living in an immediate contact with the rest of the European peoples. Compared to that, the Russian rule in Estonia was of a short duration: It lasted roughly 200 years, starting, as mentioned above, in 1721, and concluded on February 24, 1918, when Estonia declared herself an independent democratic republic.

The young Republic was presently compelled to take arms to defend her independence against the Soviet Union which, nevertheless, was to be the first big power to acknowledge this independence. This she did by the Peace Treaty of Tartu, on February 20, 1920, in which "Russia unconditionally acknowledges the indpendence and self-determination of the State of Estonia, volunteerly and for ever abstaining from all the sovereign rights that she has had upon the land and folk of Estonia", — to quote a passage in Art. 2 of the Peace Treaty.

Although Russia, as mentioned before, had been in possession of certain sovereign rights on Estonia for about 200 years, the individuality of the country was well preserved during most of this time, as were preserved her institutions modelled on Western examples, her cultural orientation westward, her vernacular language in church, in schools and in public offices, and her whole

Tori, in the district of Pärnu: The new highway-bridge.

Tallinn: Apartment-houses from the time of Independence in Raua Street.

Tallinn: Buildings from the time of Independence in Pärnu Avenue.

European way of life. Not until the accession of Alexander III, in 1881, did here set in a deliberate obliteration of everything European and replacement with the Russian counterparts. But then, indeed, a regular russification started: In 1882, Russian was by decree ordained to be the official language of all public services; in 1887, Russian was made the compulsory language of instruction in all the schools; in 1887, russification of Tartu University was completed — of the university founded by Gustav II Adolf of Sweden in 1632, only a day before he was killed in the battle of Lützen; and people were both coaxed and forced to accept the apostolic-orthodox denomination.

The efforts made in order to mould Estonians into Russians thus did not actually cover a period longer than roughly 30 years or one generation, i. e. from the first attempt at russification, in 1882, to the Estonian Declaration of Independence in 1918. What was the immediate response to this policy, is best illustrated by Estonia's act of political separation from Russia. Spiritually, a repudiation of Russian influences had among Estonians traditions that went far back in time. In that an important role was played by their newspapers that were being printed in the Estonian language ever since the second half

of the 18th century. Though the start of this press was utterly humble, by 1891 it had resulted in a first Estonian daily. The organizing of national funds started, in 1902, with the foundation of the first Estonian co-operative bank and, in the following year, the first consumers' co-operative association. In 1905, the Society of Authors and Artists, called "Noor-Eesti" ("Young-Estonia") was created, one of its foremost aims being to develop a conscious and compact alliance of the Estonian cultural life with that of the West-European peoples; in 1906, the first college for girls with Estonian as the language of instruction was founded in Tartu; in the same year, theatre companies in Tallinn and Tartu established the first permanent Estonian repertory theatres; in 1907, the Estonian Society of Belles Lettres along with its Bulletin was founded; in 1908, the Estonian National (ethnographical) Museum was inaugurated in Tartu, and in 1909, the first exhibition of Estonian art took place. On the one hand, these facts indicate some slackening in the policy of russification, on the other hand they establish the fact of a vigorous mental emancipation of the Estonian people.

Tallinn: The EKA-Building at Liberty Square.

During 200 years, the Russians had not managed to win the sympathy of Estonians, and all the poorer was their success in trying to assimilate this European race by means of russification policy. At the present moment, the Bolshevists anew are tackling the old objective of russifying Estonia and the Estonians, thus proving rightful successors to Alexander III, the most reactionary of all the Czars of Russia. Their methods, though, are no longer unknown to the world: liquidation of the native people by murder and deportation, and its replacement with imported Russians, added the ceaseless and violent inculcation of the Bolshevist religion.

Presentation of these facts seemed to be necessary, as they elucidate the factors that have been shaping the cultural scenery of Estonia. Although the Russian influence never reached any considerable depths in the spiritual or intellectual life of Estonians, the Russian authorities though succeeded in impressing a few characteristic features on the architectural façade of the country. Except for the biggest towns, and the Petseri area that comparatively early came under the control of Pskow, the sight of an orthodox church had hitherto been unfamiliar throughout Estonia. Now, during the conclusive quarter of the 19th

Pärnu: The summer hotel "Vasa".

century, orthodox churches were by Czarist order erected all over the country. These oriental structures with their peculiar multi-coloured onion-like domes certainly make an exotic contribution to the Estonian scenery and heighten its picturesqueness. This same exotic quality, however, holds them at a divergence with the ancient intrinsic character of Estonian architecture. But then they were meant to diverge, their mission being to provide an outer resemblance of our country to Russia. The same was the purpose of the numerous wooden station houses and lineman's cottages erected along our railways by the Czarist government. True to their Russian pattern, they all were painted in the same dirty olive-green and embellished with lacelike board ornaments along the gables. It was quite out of question to preserve or develop the peculiar values and traditions of the country. These, on the contrary, often were ruthlessly suppressed.

A reaction against this policy had set in long before the political emancipation of Estonia, collaterally with the abovementioned ideological emancipation. In 1902, the Estonian Students' Association built for itself a house in Tartu. Though the enterprise was not altogether overwhelming, in its realization,

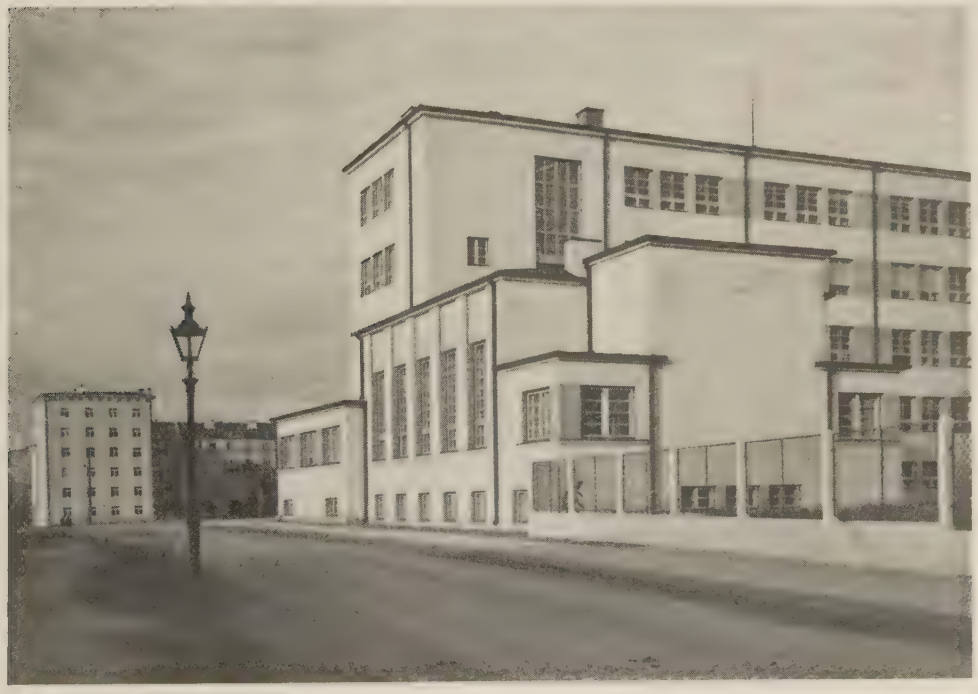

Tallinn: The house of the E. Lender Gymnasium.

however, was concealed a purpose to defy the forced import of uncongenial architectonics: As to its general balance and articulation of masses this picturesquely grouped building reflects Western impulses, such attempts at architectural reform and refashioning as the French *art nouveau* or the German Jugend-style. The tendency of the building is obvious: To cut off any dependency on Russian examples, and to re-enter an intimate relationship with the Western art of building.

And indeed, this building proved a forerunner of much larger enterprises: It was followed by monumental designs and realizations, of which it suffice to mention but the theatrical building of "Vanemuine" in Tartu (1906), the theatre and concert hall of "Estonia" in Tallinn (1913), and St. Paul's Church in Tartu (1919), all designed by Finnish architects. The desire of Estonians for a spiritual representation and for congenial forms namely made their architecture seek support from their northern kins, the Finns, quite as was the case in many other branches, once the intercourse across the Finnish Gulf had started. From then on, and throughout our Independence, our rapidly progressing building activity remained in close contact with Western architecture, reflecting the latter's experiments as well as achievements.

One of the many thousand new farms created during the time of Independence.

Mowing the hay.

The first monuments of the governmental building policy of the Republic, the House of Parliament on the Cathedral Hill, and the edifice on the Military Graveyard built in memory of the heroes killed in the War of Independence, both in Tallinn, anticipate in their outlining the programme that began to be consciously carried out in the later thirties. In the plain, rigorous, and still self-conscious and characteristic performance of the former, compliances with contempory needs are sucessfully balanced with the mediaeval surroundings, and satisfaction is obtained as to the requirement of a sound and unconceited taste as well as the principle of landscape harmony; in the latter, with the seriousness and boldness of an upward construction that seems to defy the law of gravitation, the decorative elements of the solid, cubical body effortlessly spring from the structural. For the latter for the first time during the Independence the natural resourse of the country, the limestone, is used, and the landmark set for a worthy local building tradition.

The two edifices, however, remained alone in their manner for some time. The time was not yet ripe to understand and to accept their unsophisticated simplicity. Before this could happen we had to pass through a functionalistic vogue, extremely ascetic in the matter of ornaments, that presently obsessed all our architects, and asserted itself in all the building tasks of the period. Dwelling-houses, school-houses, hospitals, hotels, all of them were carried out in the functionalistic manner. And yet, the principle of landscape harmony was

not even here overlooked: where there were old treasures to be regarded, the new accommodations were piously modelled in traditional forms. The wholly new was made to stand by itself in the shape of new block ensembles or street prospects. Functionalism reduced the art of building to its primordial stage — the forming of the pure cubical body. On its way back to the ornamental, our architecture managed, already by the last years of our political freedom, to take a full step on; a step nearer to a genuine appreciation of material that created houses of imposing looks out of the natural stone of the country. Once able to pursue organic forms and appreciate genuine material, our architecture no longer needed restraint, for fear of falling a victim to the false and conceited, from enrichening and accentuating the structural elements with the decorative. This is clearly shown by the monumental designs, the realization of which was stopped by the violent discontinuance of our Independence: E. g. the half-completed building of the "Casino" (Officers' Club) in Tallinn, the detailed designs and models ready for the building of a new municipal art gallery and a new town hall for our capital. These both display fresh ability of a more decorative architecture and nevertheless rest on a solid tectonic basis.

A critical evaluation of our architectural achievements will, of course, be left to history. No one should pretend to possess greater abilities than he actually has; still, honest building is always obtainable if really willed. This will we possessed. In its conscientious trends the building activity of our Independence honestly aimed at results worthy of the heritage of the past centuries. The people of Estonia, a fresh force among the historical factors engaged in shaping its cultural scenery, faithfully preserved its Western outlook.

Moreover, these people appeared to a certain extent even as a geological factor for their country or, at least, as obstacles to certain unfavourable geological factors. Since times unknown, the Estonian farmer had had the common sense of protecting his fields by stone fences wherever there prevailed the danger of wind-erosion. By ditching he had opposed the danger of swamp-formation in low areas. In the independent state, however, with the support of the state, swamps and other areas that had been looked upon as unfit for agriculture began to be cultivated systematically and on a nation-wide scale. While in 1919, the year of the enactment of the Agrarian Reform, the total of our cultivated land (fields and gardens) amounted to appr. 2,36 million acres, the respective acreage in 1939 was appr. 2,79 millions: Appr. 432,500 acres of new land had thus been rendered capable of tillage, mostly at the expense of swamps. This is more than twice the acreage gained at Pontini in Italia by the famous Mussolini campaign for marsh drainage. The spirit of initiative, and perseverance shown by Estonian farmer at carrying out this big project certainly ought to be appreciated as a positive geological factor — in acknowledgement of its

Kose-Lükati, near Tallinn: The Red Cross open-air school.

having rendered fertile more than the joint area, previously useless, of two of Estonia's eleven districts; and changed the character of the scenery from desolate wilderness into flourishing habitations. Tens of thousands new happy Estonian homes sprang out of the soil thus gained.

Yes, we were happy in our old country handed over to us by our ancestors as a heritage rich in traditions and memories; happy and proud in our young state which we wanted to hand over to our children free and beautiful. Our right on this land we shall never relinquish, though we know that this right cannot be redeemed otherwise than with our blood and sweat and tears.

There is an Estonian work of scenic art (the ballet "Kalev's Son" with music by Eugen Kapp) that finishes with a hymnic chorus set to the conclusive words of our national epic. These words utter a promise of happy future to the nation. Both the Bolshevist and the Nazi occupational authorities, seeing that their primary order to have this finish either altered or cut off could not be satisfied by the artists concerned, prohibited performance of the ballet altogether. The Estonian people were no longer to cherish hope as to her future. But a sound people never cease hoping. Our fellow-countrymen in the homeland are now

forced to conceal, nay, to deny their hope. We, Estonian refugees in the free world, are happy to be able to express, aloud and openly, the hope of the Estonian people, nourished and guarded by innumerable generations:

"But the day will dawn before us
When the torches in all houses
Flicker up and flame in both ends —
Kalev then home to his children
reappears to make them happy
and reshape the Estonians' fortune."

The following pages contain the Estonian version
of the text of this book.

MAALILINE EESTI

SAATEKS TEISELE TRÜKILE

Kui »Picturesque Estonia» ingliskeelne väljaanne kolmeteistkümne aasta eest ilmus, siis ei olnud ette näha, et selle teine trükk tuleb redigeerida paguluses. Eesti, mitme aastatuhande kestes Euroopa sillapea ida vastu, on sedapuhku okupeeritud idamaise võimu poolt. Suurem osa selle sillapea garnisonist, eesti rahvast, jäi vaenlase voli alla. Aga mõned kümned tuhanded pääsid pakku vabasse läände. Kui kaua seekordne okupatsioon ja pagulus kestavad, seda me ei tea. Aga et nad lõpevad, eesti rahva kodu jälle vabastatakse ning Euroopa sellega oma sillapea tagasi võidab, selles ei saa olla kahtlust.

Ent milleks üldse see teine trükk raamatust kirjeldustega ühest maast, kuhu pääs praegu on suletud?

Eelkõige mõlestusraamatuks kodumaast eemalolevaile eestlastele enestele. Ja siis muidugi suveniiriks meie sõpradele, kes me maad kas külastanud ning mäletavad seda õnnelikuna, või kes on huvitatud sellest mingit kujutlust saama. Kõigile, kelle kätte see raamat peaks sattuma, tahab ta meenutada, et seal kuskil raudeesriide taga on Eesti näol tükk Euroopat, mida ta asukad aastatuhandeid on viljelnud, mida nad kalliks peavad ja millele neil on õigus.

Mahaarvatud mõned vähesed kohendused ja täpsustused kattub teise trüki tekst esimesega. Mida sõda vahepeal vigastanud või hävitanud, seda teatavad joonealused märkused. Uus on lõpp-peatükk sellest, mida pagulane oma kodumaast ja selle kaugemast ja lähemast saatusest meenutab ning millest ta tuletab õigustust oma eksistentsile.

Saltsjöbaden, mais 1950.

H. K.

SAATEKS ESIMESELE TRÜKILE

Neid, kes oma kodumaad tõesti, isikliku nägemise järgi tunnevad, ei ole meie hulgas vist mitte väga palju. Muidu ei kuuleks nii sageli, et meie maa olevat huvivaene, ei pakkuvat ei looduslikku ilu, ei maastikulist võlu ega ajaloolisi kunstivarandusi.

See ei ole õige.

Kui teeme reisi kuhugi välismaale, mitte mõne asjaliku eesmärgiga, vaid lihtsalt reisilustist teisi maid ja rahvaid näha, siis me ei sõida ükskõik kuhu; me valime paiku, kus teame olevat neid väärtusi, mida tahame nautida, olgu need siis huvitavad maastikud või vanad linnad, omapärane loodus või inimliku loomingu mälestised.

Pole veel saanud meil kombeks reisida nõnda ka kodumaal. Siin teeme sõite enamasti ainult siis, kui mõni asjatalitus nõuab. Ja kui see asjatalitus meid ongi toonud paika, kus on ka küllalt näha, siis ometi mõtlemine oma toimetusist teeb me silmad hajameelseks: me ei märka, mis on vaatlemisväärne, me huvi on muude asjadega seotud samuti kui me aeg.

Kes tahab tõesti näha, peab avama silmad. Peab aega võtma, et seisatada ja silmitseda ja endale aru anda; mitte ainult hajameelselt pilku libistama sellest üle, millest ta juhuslikult mööda tõttab, vaid peab nimme selle juurde tulema ja muist muredest koormamata vaimuga ainult sellele tähelepanu pöörama, mida ta tahab tõesti näha, s. o. sisemiselt omaks teha ja mälestuses kaasa võtta. Niimoodi vaadeldes on kõikjal küllalt näha, ka meie „vaesel" kodumaal.

Mul on õnn olnud mõnda puhku külastada võõraid maid. Olen peatunud Sise-Venemaal ja Kaukaasias, võinud reisida Saksamaal, Austrias ja Ungaris, Prantsusmaal ja Itaalias, käinud Soomes, Lätis ja Leedus, peatudes mitte ainult suurtes linnades, vaid ka väikestes ja matkates mõnel pool ka maanteedel. Olen, küll juba hulga aastate eest, teinud pika merereisi ringi ümber Aasia Kaug-Itta ja näinud eksootilisi inimesi nende kummalises kodus, olgugi ainult teeäärseis sadamalinnades: Odessas, Konstantinoopolis, Port-Saidis, Dzhiddas, Dzhibuutis, Colombos, Singapuris, Hongkongis, Nagasakis, Vladivostokis, s. o. Vene, Türgi, Egüptuse, Araabia, India ja Jaapani rannikuil. Ma olen aga ka, ja samuti vaid maa ja maastiku, külade ja linnade, ajalooliste ehitiste ja kunstivarade tundmaõppimiseks, matkanud mitmes kodumaa nurgas ja loodan seda veelgi teha. Arvan sellepärast endal teatava õiguse olevat öelda, et väide, nagu oleks meie maa vaene nägemisväärsustest, ei pea paika. Sest mida ma nägin siin, kodumaal, see polnud vähem huvitav kui see, mida nägin võõrsil. Ainult teisiti oli see, — kuid selles see võlu seisnebki. Peab vaid nägema, silmad avama, ja maldama vaadelda.

See väike raamat — ta on paratamatult lünklik, sest veel pole ma paraku käinud kõikjal me kodumaal, — ei taha õieti muud, kui ikka jälle korrata, et see ei ole õige, nagu oleks kõik huvitav ainult raja taga ja kõik igav meil. Igavat võib kohata kõikjal mujal ka; kui aga oleme väljas, *otsime* seal huvitavat. Eks otsigem seda ka kodumaal.

Kuidas seda teha?

Igamees meist, mõnel õnnelikul hetkel, kuskil maastikus, mida ta on juhtunud silmama soodsalt vaatekohalt, soodsas valgustuses, on kas ise hüüatanud või

kuulnud kedagi teist hüüatavat: „See on nagu pilt! Miks ei ole seda mõni kunstnik maalinud?!“ Niisugusel hetkel oleme ise kunstnikud, sest me näeme loodust, mõne linna või küla vaadet pildina. Selles seisnebki kogu saladus. Tuleb harjuda kõike kõikjal nägema pildina. Tuleb otsida soodsaimaid vaatekohti, tuleb oodata soodsaimat valgustust. Tuleb olla kannatlik, tuleb võtta aega, — see on ometi me kõigi võimuses, kui meil vaid on tahet. Tõsi küll, pisut nägemistalenti peab meil ka olema. Aga neid, kel seda sugugi ei ole, on siiski lõpmatu vähe: need on need, kelle elus kordagi pole olnud juhtumit, et nad oleksid „näinud pilti“. Need lootusetud aga ei näe ka „huvitaval” välismaal midagi.

Hea oleks, kui leiaksime mahti nähtut kas või primitiivseski joonistuses paberile kinnitada. Sest seda, mida me joonistame, alles seda me õieti silmitseme. Ja kui tahame midagi joonistada, siis päris loomusunniliselt otsime ka soodsaimat vaatekohta. Meie kriipsutustest ei tarvitse saada kunstiteosed; aga nende tegemine sunnib meid vaatlusviisile, mis kuidagi siiski on sugulane kunstniku vaatlemisega. Ja see on tähtis.

Muide, see natuke joonistamist polegi nii hirmus raske: kõik, mida looduses näeme, on ääristatud vertikaalselt, horisontaalselt ja diagonaalselt kulgevate sirgjoontega ja mõningate kõverjoontega. Neid õiges suundumises ja õigeis mõõtevahekordades paberile tõmmata, ons see nii raske? Kirjutamine on õigupoolest hulga keerulisem, ja mida on siis kirjutamine muud kui tähtede joonistamine, s. o. samuti igasuguste sirg- ja kõverjoonte paberile märkimine? Seepärast võib küll öelda, et kes oskab kirjutada, see oskab ka joonistada. Vastupidine ei ole nii silmanähtav. Vaadake lapsi: kõik nad joonistavad, enne kui õpivad kirjutama.

Kuid tulgem sellelt soovilt, soovituselt ja julgustuselt tagasi oma kirjutise juurde. See väike raamat — nagu ütlesin, paraku lünklik — ei ole matkajuht. Ta pole muud kui katse kirjeldada mõningaid paiku me kodumaal, nagu neid on näinud minu silmad. Need silmad on meelsasti peatunud ka vanadel ehitistel ühes nende sisemusega, mida nad on kohanud neis paikades; ning aju nende silmade taga on uudishimutsenud teada saama nende hoonete päritolu ja saamislugu. Koos kirjeldustega moodustabki see uudishimutsemine ja ilutsemine „Maalilise Eesti“ teksti.

KOLM LINNA

TALLINN

Tallinn on linn välisvaatega, päris sõna-sõnalises mõttes. Kas me läheneme maa või mere poolt oma pealinnale, ikka ning juba eemalt rõõmustab meid veetlusrikas, iseloomulik ja kaunikujuline pilt.

Tallinna merepoolne vaade on juba ammustest aegadest võlunud kunstnike silmi ja avatlenud kunstnike käsi kujutamisele. Alates Oleariuse ja Merianiga on iga uus sajand ikka jälle näinud küll kohalike, küll võõrsilt tulnud kunstnike tinapulka või pintslit Tallinna vaateid jäädvustamas. Tänapäeval aga võrisevad ja naksatavad loetlematute fotokaamerate katikud iga Tallinna külastava ookeaniauriku pardal, niipea kui nende omanikud vaid silmavad seda ainulaadset, tornirikast siluetti.

Kes aga lõuna poolt raudteel sõites varahommikul saabub Tallinna, see küllap ei raatsi lahkuda oma kohalt vaguniaknal paremat kätt, enne kui peatub rong: kauges kaares viib teda rööpmestik ümber linna, halle müüritorne ja barokseid kirikutorne ühes majade kärjestikuga nende jalal kogu aja üksteisest mööda nihutades ja nõnda üha uusi, vahelduvaid vaateid pakkudes, — see annab üllatava, hoopis erineva panoraami kui sissesõit ükskõik missugusesse muusse linna, kus enamasti tuleb läbida lõputuid eeslinnu, mis koosnevad otse tammi äärde püstitatud troostituist tööstushooneist, üürikasarmute tagakülgedest ja tulemüüridest, tolmust ja tahmast, enne kui jõuame suitsunud jaamahalli, mille taga siis tavaliselt tõusiklikult-toretsevalt täisehitatud „Raudteetänav" või "Vaksali prospekt" külalise võtab vastu oma tuima sirgjoonelisusega. Väljudes aga Tallinna jaamahoonest ootab saabunut uus üllatus: ilusate vanade puude taga kerkib 43 meetri kõrgune hall Toompea kalju, Tallinna akropolis, otse ta silmade ees järsult üles, — ootamatult vallutav pilt, mille mõjukus ei jäta ükskõikseks põlist tallinlastki, kui ta kas või ainult mõnepäevase äraoleku järel saabub kodulinna tagasi.

Täis sama omapärast veetlust on vaade linnale idast, Lasnamäe servalt, kus jalge all kägardub katuste ja suitsvate korstnate rägastik, mille üle kerkivad iseloomulikud kirikutornid, paremat kätt läikiva lahe avar kaar, — samuti kui läänest Tiskre rannast, kuhu Taani kuninga Valdemar II poolt vallutatud Kalevilinna kohale 1219. aastal rajatud varakeskaegse linnuse halli müüristiku

tüsedad massid ja karmid kontuurid eriti segamatult ja mõjukalt kätte paistavad, kroonides Toompea kaljut ja kogu linna.

Ei leidu sageli linnu nii rohkete, igast küljest karakteristlike välisvaadetega.

*

Ja seestpoolt?

Toompea kalju teda krooniva kantsiga, valitsedes ümberolevat maastikku samuti kui sadamat ja reidi, oli iidsest ajast asula akropoliseks ja on seda ka praegu. Seda paika on maa isandad alati enestele nõudnud, siin nad on oma tarvete kohaselt ehitanud: meie esivanemad oma Kalevi linnuse, taanlased oma pallase uhke, ulja „Pika Hermanniga", mida peame arvama vanimaks ehitiseks Eesti maa-alal, mille rajamise aeg meile täpselt teada, ordurüütlid oma kindla kantsi, rootslased valitsushooneid, venelased kuberneripalee, kuna varisev orduloss muudeti vanglaks. Ja selle asemele püstitas Eesti Vabariik oma parlamendihoone, ehituskunstiliselt vist küll omapäraseima ehitise nii seest kui väljast, mis uusimal ajal ehitatud Baltimail üldse.

Sel kombel kehastab see paik iidsest ajast ja traditsioonipäraselt riiklikku mõtet meie maal.

Ka mõlemad meie maa emakirikud, algul katoliiklik, reformatsioonist saadik evangeelne *Püha Maarja piiskopikirik* ja apostlik-õigeusu *Aleksandri katedraal,* seisavad siin valitsushoonete läheduses. Juba kaugelt eemalt kerkivad esimese barokne torn ja teise idamaised sibulkuplid linnapildis määravalt esile.

Piiskopikirik on vanim Tallinna kirikute hulgas. Ürikuis mainitakse teda esmakordselt 1223. aastal, kuid arvatavasti asusid taanlased teda ehitama otse pärast linnuse ehitamist, kui mitte üheaegselt sellega. Juba 1240. aastal määras kuningas Valdemar II ta piiskoplikuks katedraaliks ehk toomkirikuks.

Äärmiselt lihtne ehitusvormidelt on see kolmelööviline basiilika, mille kesklööv jätkub kvadraatses kooris viiekülgse apsiidiga. Oma praeguse kuju on see kirik saanud pärast suurt tulikahju 1684. aastal, kõhuka tornikiivri lahtise galeriiga ja kullatud keradel lasuva tipuga, samuti kui kerge, õhulise, elegantse haritorni idapoolse viilu kroonina koguni alles 1778. aastal. Välimuse karedusele vastab konstruktiivne kainus sisemuses. Seda tugevamini mõjub säärases ümbruses rikkalik ja mitmekesine kiriku ehe: põrandas hauaplaadid, piki seinu sarkofaagid, nende kohal ja tulpade küljes epitaafid, akende kõrval vanad luitunud ja rebenenud lahingulipud, ja kõikjal, kuhu vaid pöörduda, rikkalikult nikerdatud ja toredalt polükromeeritud (mitmevärvistatud) puust vapid, sageli määratuis mõõteis, reastudes seintel ümbritsedes tulpi ja ronides mööda kaari otsekui krabid.

Sellele lisandub kiriku päris-sisustis: nikerdatud ja maalitud kantsel XVII sajandist, ristipoodu Maarja ja Johannese vahel triumfikaare põikpalgil, rikkalik altariehitis Eduard von Gebhardt'i maaliga, hulganisti barokseid kroonlühtreid

pisut tuhmjaks muutunud valgest vasest. Kõik see koos moodustab ütlemata maalilise üldpildi, külluse ja mitmekesisusega peaaegu häiriva.

Ei ole muidugi võimalik ükshaaval loetella kõiki siin leiduvaid haudmälestisi, epitaafe ja vappe. Juba vappe üksi, mis XVII sajandil said pruugiks ja mida siis 3/4 sajandi kestes surnute mälestuseks siia üles seati, on arvult tublisti üle saja. Piirdutagu vaid mõne tähtsama mälestise mainimisega.

Hinnatavaim on kahtlemata Rootsi väepealiku vabahärra *Pontus de la Gardie* ja tema abikaasa Sophia Gyllenhjelmi, Rootsi kuninga Johan III tütre kaunis haudmälestis. Koori lõunaseina veeres seisab kivist, rikkalikult skulpeeritud, osaliselt kullatud sarkofaag maetute elusuuruste reljeeffiguuridega, selle kohal vormikaunilt liigestatud epitaaf, pealkirja järgi aastast 1595. Kogu teos, Tallinna meistri Arendt Passeri käe alt tulnud, on üks kauneimaid renessansiajastu mälestisi Baltimail.

Selle vastas, koori põhjaseina ääres, kerkib Rootsi hoovimarssali *Oloff Ryning de Toresio*[1] haudmälestis, samuti XVI sajandi lõpust. Veel teisigi Rootsi väepealikuid ja võimukandjaid on siia maetud, teiste hulgas ka kuninga Gustav Vasa õde, printsess Margaretha, Soome kindralkuberneri krahv Hoya abikaasa. Kuid tema haud pole säilinud. Üks Rootsi prints aga, kuningas Karl IX poeg Karl Philipp, Romanovite vastaskandidat Venemaa troonile, on siin 17. mail 1601 ristitud.

Nooremaist haudmälestistest mainitagu admiral Samuel Greigh'i, ühe Vene valitsuse teenistuses olnud shotlase marmorsarkofaagi, peent klassitsistlikku tööd XVIII sajandi lõpust, mille Vene keisrinna Katariina II käsul (nagu V. Vaga on selgitanud) tõenäoliselt teostas kujur Ivan Martos. Klassitsistlik on ka 1805. aastal Austerlitzi all langenud krahv Ferdinand von Tiesenhauseni mälestuseks püstitatud obelisk.

Meie maa endiste sõjaliste ja poliitiliste sugukondade ajalooraamatuks, pildiraamatuks haudmälestistes võiks küll nimetada seda vana piiskopikirikut, kui selle raskete, sumedate võlvide alt jälle õue astununa katsud endale lühisõnaliselt aru anda nähtust ja mis selles oli mõjukaimat ja meeldejäävaimat.

Hulkuda mööda Toompea vanu, paiguti umbseid kitsaid tänavaid, eriti mõnel hilisel õhtupoolikul, kui juba hakkab hämarduma, selles on kummalist võlu. Ei ole küll mõnus kõndida sel konarlikul munakivi-sillutisel; aga vaikus ja rahu, mis meid ümbritsevad, peagi tasuvad selle ebamugavuse. Harva satub meile siin sel kellaajal vastu mõni hobusõiduk, rääkimata autost; kolisev tramm aga siia üles üldse ei tule. Me astume vahest sisse mõnest õueväravast ning kitsastes, sopilistes hoovides üha süveneb mulje, nagu oleks aeg siin seisma jäänud — nii tihedalt on siia kuhjunud mineviku romantikat. Ja kui lõppeks süttivad siinseal akendes punakaskollased tuled, kuna umbtänavate lõpud ja metsviinapuusse

[1] Latiniseeritud Tyresö. Nimetatud loss asub Stockholmi külje all.

kasvanud õuenurgad ähmastuvad taandudes lillakasse videvikku, siis pole raske kujutella ennast viibivat keset saja- või kahesaja-aastast minevikku. Keegi välismaalane kinnitas koguni päris tõsiselt, et jalutuskäik kesksuvisel valgel ööl piki rada Toompea kaljustiku läänejärsaku jalal olevat lihtsalt jube: nii ilmsi keskaega tunned enese olevat sattunud, et hakkab otse hirm.

Küll ükski muu linn kogu Baltimaal ei saa kiidelda sääraste toredate väljavaadetega, nagu neid pakub Tallinna Toompea mitmest kohast majade tunglemisele ta jalal, ümbritsevale maastikule, sadamale ja ulgumerele. Kõige laiemalt hõlmava ringvaate saame muidugi „Pikalt Hermannilt"; kuid intiimsem, rohkem pildiks koondatud on vaade Rahukohtu tänavas nr. 5 asetseva maja altaanilt või Patkuli trepilt: võimsalt poolitab Oleviste kiriku nooljas torn horisondi, toonitades pildi keskpaika, udukalt vinetab Aegna saare rannajoon sinavas meres, esiplaanil pruunjaspunaste kivikatuste segadik valgeks lubjatud harjade, servade ja korstnatega, mille keskelt kerkib Issandamuutmise kiriku rõõmus-roheline katustik nõtkeis joontes.

*

Patkuli trepilt alla minnes satume kaunile avarale, õitsva muruvaibaga kaetud *„Tornide väljakule"*, mida ehib sulisev graniitkaev Juhan Raudsepa klassiliselt kauni, põlvitades vaagnat hoidva pronksnaisega. Seitse rasket ja uhket halli, ümmargust torni punaste kuhik-katustega kerkib siin üle vägeva, 15 meetrit kõrge läänepoolse kaitsemüüri mustunud paest, ning taamal taas Oleviste võimas massiiv.

Müürijoont seirates viib meid me tee Suure Rannavärava juurde Tallinna mahukaima kaitsetorniga, mida rahvasuu hellitab nimetusega *"Paks Margareeta"* ja mille taolist teist pole kogu Põhja-Euroopas. Keerates väravakaare kaudu uuesti linna peatab me pilgu võlvi kohale sissemüüritud vapp ristikuju ja aastaarvuga 1529, — peen, hästi läbituntud vormidega hilisgooti kivinikerdis. Mitte kaugel siit, ulatudes kooriga Pikale tänavale, mida mööda nüüd käime, asetseb sale hilisgooti *Oleviste kirik* oma järsult taevasse tõusva teravkiivriga, mis on saanud Tallinna tunnusmärgiks; selge ilmaga küünib pilk sealt ülalt Soome rannikuni.

See kirik, 1267 esmakordselt mainitud, on kõigist Tallinna kirikuist kannatanud kõige rohkem: ikka jälle on pikselöögid ta torni tekitanud kahjutuld. Kiriku praegune kuju püsib 1840-ndast aastast peale, pärast seda kui 1820-nda aasta suur põlemine oli jätnud terveks vaid seinad ja võlvid. See on kolmelööviline basiilika tublisti kõrgema tähtvõlvidega kesklööviga. Ka viiekülgse lõpmikuga kooril on tähtvõlvid, mis tõusevad neljalt kaheksakandiliselt saledalt tulbalt ja moodustavad kerge, õhurikka mõjuga ruumi. Sisustis pärineb peaaegu eranditult ajast pärast mainitud põlemist, nagu altari reljeefid, mis omistatakse Vassili

Demuth-Malinovskile, ja Wilhelm von Kügelgeni altarimaal. Suurimat huvi aga pälvib Hans Paulseni kenotaaf kunstiküllase, XVI sajandi algult pärit nn. *„Breemenlaste kabeli"* välisseinal. Selle alumise osa moodustab hauaorv, kus lamab luukere, konn rinnal ja siug ümber kolba, kõige inimliku olemise kaduvuse võrdkujud. Ülemist osa poolitab keskorv, mille raidkuju kahjuks kadunud; kummaski pooles neli reljeefkujutist Kristuse kannatusloost, kõik alajaotused piiriteldud kaunite, rikkalike hilisgooti raamististega.

Jätkates oma teed linna südame poole saabume huvitava, reljeefidega kaunistatud *Mustpeade maja* ette. „Mustpea-vennaskonnad" esinesid ainult Vana-Liivimaa suurimais linnades; neid moodustasid nooremad vallalised kaupmehed ja poesellid, peamiselt hansalased välismailt. „Vana-Liivimaa" nime all mõistetakse seda omapärast poliitilist moodustist, saksa ordu, piiskoppide, rüütelkondade ja linnade nn. konföderatsiooni, mis kujunes XIII sajandi keskpaigaks, kui vallutajad olid suutnud oma võimu Baltimail konsolideerida. Mustpeade maja fassaad, oma praeguses kujus pärit 1597-ndast aastast, on kahtlemata tähelepanuväärivaim Tallinna vähestest renessanssfassaadidest. Peaportaali flankeerivad napi sakistusega küllaltki mänglevaks tehtud kontuuriga lõigatud kivid, kummalegi raiutud Mustpeade vapikujutis, Püha Mauritiuse moorapea. Veelgi rikkamas väljatöötuses näeme sama vappi portaali kohal seina müürituna. Friis, mis eradab teise korra alumiset, on kaunistatud nelja hansalinna — Brügge, Novgorodi, Londoni ja Bergeni vappidega. Ka Tallinn kuulus Hansa-liitu. Teise korra akende vahele on paigutatud kaks hoogsa liikumisega meisterlikku reljeefi, mis kujutavad turniirivaid rüütleid. Veel kõrgemal me leiame Rahu ja Õiguse reljeefkujusid ja viimse kaunistisena ülal viilu keskel õnnistava Kristuse samuti reljeefis. Mustpeade maja rohkete ja mitmekesiste kunstikogude hulgas on tähelepandavaimad suur flandria tiibaltar Memlingi koolist ja nn. „metskitse jalad", väga sihvakad ja kõrged joogikarikad, mille jalg jäljendab kitse jalga. See karikakuju on ainulaadne vist kogu maailmas; vanim neist, puust, pärineb XVI sajandi lõpust ja on üle meetri kõrge. Hõbeaarete hulgas on muu kõrval säilinud väike hõbedane papagoi kuldse noka ja rubiinidest silmadega. See on mälestis Tallinna kodanike keskaegset „papagoi-ambumisest", mida XVI sajandist peale peeti igal kevadel nn. „papagoi aias" Suure Rannavärava taga, mis lõppes võitja tagasitoomisega linna pidulikus rongkäigus.

Pikk tänav on olnud muudegi rongkäikude tegevuspaigaks. Suurim kevadpidu, muide, oli „Maikrahvi" pidu, mis algas ja lõppes kõrge viiluga gooti stiili endises *Suurgildis* (1410), praeguses Börsihoones, omapäraste lõvipeakujuliste uksekoputitega rauaga löödud portaalil, mille kohal ilutseb suur kivist latern. „Maikrahvi" pidulikku ratsutamist saatjaskonna eesotsas tagasi linna kõrvuti ta enda poolt valitud „Maikrahvitariga" pärast võitjaks tulemist mängudes ja relvavõistlustes väljas linna müüride taga kujutabki Leopold von Pezoldi suur

lünettmaal Börsihoone väikeses saalis. "Krahvi" ees ülestõstetud kätega põlvitaja maali esiplaanil, valvur alebardiga püsti ta kõrval, seletub traditsiooniga, mille järgi „Maikrahvil" oli õigus esimest, juhuslikult ta pidulikule sissesõidule vastusattunud kurjategijat vabastada ta karistusest.

Börsihoone vastas kerkib *Pühavaimu kiriku* sale, kaheksakandiline torn. Seda kirikut mainitakse ürikuis esmakordselt 1316. aastal kui „Capella domus S. Spiritus et Pauperum", s. o. kui linna vaestemaja Püha Vaimu kabelit. Edaspidi kasutati teda ka raekabelina, kus erilistel puhkudel peeti rae avalikke istungeid samuti kui pidulikku jumalateenistust, millega raad igal aastal algas oma kohtumõistmist.

XVI sajandi teisel poolel ümberehitatuna ja suurendatuna esineb kirik tänapäeval kahelöövilisena. Ta suursuguseimaks ehteks on kunstirikkalt puust nikerdatud ja kaunilt polükromeeritud kantsel XVII sajandist. Samuti XVII sajandist on pärit peaaegu ümber kogu kirikuruumi kulgevad rõdud, mille rindtugesid jagavad polükroomsed nikerdatud hermidekujulised pilastrid üksikuiks väljadeks, mis täidetud puutahvlitele maalitud piiblistseenidega, lõunapool Vanast, põhjapool Uuest Testamendist, orelirõdul kujutised Kristuse kannatusloost. Nende nikerdatud ja maalitud osade tumedavõitu kaunis toonikus, nende tugev kontrast seinte ja võlvide valgega annab kirikule ta erilise noodi. Vana altarikapp, mis avatuna näitab keskväljal Püha Vaimu väljavalamist, paremas tiivas Püha Eliisabeti ja Püha Viktorit ning vasemas Püha Olavit ja Püha Annat, Lüübeki meistri Berent Notkeni silmapaistev teos, 1484 üles seatud, eemaldati 1901. aastal ja asendati Paul Raua maalitud ristipooduga.

Pikka tänavat edasi minnes jõuame *Pika jala värvatornini*. Pikk jalg on vanim sõidutee, mis ühendab lossi allinnaga. Vägevate müüride vahel tõuseb tee mäkke, paremat kätt silmame üle müüri kerkivat rohelist nõlvakut, mida kroonib Majandusministeeriumi imposantne klassitsistlik fassaad ja mõned teised esinduslikud hooned. Linna müüril, mille jalal me käime, oli koos väravatorniga, mille alt me tulime, ülesandeks võimalikult lahutada teineteisest linna ja Toompead. Ei olnud keskajal head läbisaamist rüütelkonna ja kodanikkonna vahel: lossihärrad ei hoolinud linnarahva autonoomiast ning sageli rikkusid rae õigusi ta enda alal. Kaitseks niisuguse omavoli vastu rajatigi tugev müür ja kaitsetorniga värav.

Jõudnud sinna, kus vasakule hargneb Lühike jalg, või pigem veel pisut enne seda, heidame pilgu tagasi, et silmitseda iseloomulikku pilti, mis end pakub me silmale: energiliselt, hoogsalt sihivad mõlemapoolse müüri perspektiivselt kokkujooksvad jooned trotslikule väravatornile, mis oma tüseda vertikaalse massiga rünnakut peatab, ühtlasi sulgedes tänava; torni ilusa kelpkatuse üle ulatub taamal sale Oleviste torn, kuna räästa alla poevad kitsad aknapilud.

Lühike jalg, trepptänav, on vanim, ühtlasi lühim jalgtee ülemise ja alumise linnaosa vahel. Ta algab võlvkäiguga, mida kord sulges vana ühe poolega, suurte

raudnaeltega tihedasti naelutatud värav tammeplankudest, nn. Rootsi värav, mis veel praegugi ripub oma roostetanud hingedel.

Väravakaare raamistikus silmame eneste ees Niguliste kiriku torni; kuid enne kui jätkata teed astmeid mööda alla ta juurde, pöördume hetkeks paremale, läbime ühe rohelise jalgvärava valges müürikaares, selle taga asetseva ahta hoovi, mille teises otsas samasugune värav. Selle kaudu jõuame ühte vaiksesse eraaeda, nn. *„Kuningaaeda"*, mille nimi põlvneb rahvapärimusest, Rootsi kuningas Gustav Adolf olevat siin peatunud, kui ta viibinud Tallinnas külalisena. Ootamatu on see unelev, luuleline vaikne nurk siin keset toimekat linna. Meie ees, osalt varjatuna puude oksastikust, kerkib „Kiek in de Kök" nimeline torn, paremal tükk toda vana kõrget halli paemüüri, mis lahutab allinna ülalinnast, kuna vasemal avaneb vaade majade katustele meie jalge ees, kus lubjatud korstnaist tõuseb suitsusambaid. Häirimata rahus ja soodsaimast vaatekaugusest võime siit silmitseda Niguliste kiriku uhket, rikkalikult liigestatud renessanss-kiivriga kaetud torni.

Väikese kadedusega südames nende vastu, kes elavad siin sellel unistuste saarekesel, me lõppeks pöördume tuldud teed tagasi ning astume trepist alla.

Alla jõudnud, silmame vanade mügerike mustatüveliste, mahlakasrohelise lehestikuga pärnade taha peituvat *Niguliste kiriku* halli põhjapoolset seina ja torni ta täies kõrguses. Siia sellele varjukale, rahulikule esiväljakule, mis eemaldab kiriku tänavliiklusest, avaneb ka ta peasissekäik, mille barokse eeskojaga lääne poolt liituvad kaks väikest kabelit nägusajooneliste katustega: Clodtide oma, kuhu pääseb kiriku eeskoja kaudu, ja edasi hertsog Peeter August von Holstein-Becki oma, kelle sarkofaag kannab hertsoglikku vappi Norra vapilõviga.

Kirikut, mis oli pühendatud meremeeste kaitsepatroonile, pühale Nikolaile Barist, mainitakse ürikuis esmakordselt aastal 1316, ta rajamine toimus aga vist juba XIII sajandi lõpupoolel. See on kolmelööviline basiilika, lihtne vormidelt, aga erinevalt muist Tallinna kirikuist ulatub viiekülgne koor üle kogu pikihoone laiuse, mistõttu sisemus mõjub eriti ruumikana. See võrdlemisi hele ruum sisaldab suure hulga plastilisi ja maalilisi kunstiteoseid, millest paljud kuuluvad vanimate hulka, mis säilinud Tallinnas. Tänu ühe kiriku eestseisja hoolitsusele sügisel 1524, kui reformatsiooniaegsed pildiründajad kõiki muid kirikuid rüüstasid, jäi Niguliste kirik puutumata: too tubli mees oli lasknud lukuaukudesse valada tina ja nõnda ei pääsenud rüüstajad sisse.

Juba eeskojas leiame silmapaistva kunstiteose, toredasti nikerdatud ja maalitud puuseina 1655. aastast Rootsi asevalitseja Bogislaus *von Roseni hauakabeli* ees. Vahest veelgi rikkam ja toredam on ta epitaaf (1651) kiriku põhjapoolses löövis, teos, mis samuti ühendab maali ja puuvoolingut üheks koguteoseks, millele ta peenelt kaalutud arhitektuurne liigestus annab kindla hoiaku. Sellest kahest tähelepanuväärivast teosest jätkuks täiel määral, et vahendada baroki-

ajastu Tallinna nikerduskunstist kõrgesti hindavat arvamist. Nendele seltsib veel kiriku peaehtena imesteldav kantsel, ning ka selle eest võlgneb kirik tänu sellelesamale Rosenile, kes ta 1624. aastal kirikule kinkis. See kantsel on teostatud hilisrenessansi vormides, tal on kaunis, fantaasiaküllaselt liigestatud uks, rikkalikult nikerdatud rindtugi, monumentaalne kõlakaas, mis meenutab kahekordset paviljoni, ning muidugi on ta värviliselt käsiteldud.

Kindlasti on meile juba suur seitsmeharuline lühter silma puutunud — ta on pärit aastast 1519 —, mis kerkib üle rikkalikult nikerdatud tumeda tammise pingistiku, mis samuti juba me pilgu on kinni püüdnud. See pingistik, osalt XVI, osalt XVII sajandist, kuulub oma toredaimais eksemplarides mustpeadele.

Vanimaid kunstiaardeid, küllap ka hinnalisimaid, sisaldab torni lõunaküljele ehitatud *Antoniuse kabel,* nelinurkne ruum kesksambaga, millelt kergelt tõuseb neli gooti võlvi. Seal seisab Hermen Rode endine suur nikerdaltar (1482) oma pillavate kujuderidadega, üle 6 meetri lai, siis nn. Antoniuse altar Flandria päritolu, samuti XV sajandi lõpust, ja viimaks, et vaid nimetada tähtsaimaid teoseid, pisut noorem, Berent Notkenile omistatud *surmatantsu* maaling, mis uusimate uurimuste järgi olevat varem olnud Lüübeki Maarja kirikus.

Kiriku lõunapoolsel küljel asetseb maaliline, vanaaegne kirikla õu suure, laiavõrase pärnaga, mille vanust hinnatakse 400 aastale. Keskaegne kirikla ise gooti portaaliga raskes müüristikus, katuseluukidega ehk nn. vindskappidega ja tüsedate kõrgete korstnatega vanadusest pruunistunud kivikatusel on küll vanaaegseima ilmega Tallinna elumaja. Tolle pärna alla on maetud tuntud kroonik Christian Kelch, kes Niguliste kiriku ülemõpetajana 1710. aastal katku suri.[1])

Niguliste kiriku ümbrus on vanimaid linliku asula osi. Siin Rüütli tänavas on veel teisigi keskaegseid kodanikumaju, milledest kaks kõrvuti asetsevat majutavad linna arhiivi ta ülirikkalike vanade haruldaste ürikute kogudega. Tohutute pitseritega varustatud paavstlike bullade ja keeruka ilukirjaga kirjutatud kuninglike dekreetide kõrval hoitakse siin alal kolme lihtsat, tema enda käega kirjutatud Lutheri kirja.

Tänav suundub linna müürile, jättes vasakule tornita rootsi *Mihkli kiriku*[2]) vanade sõjalaevade mudelitega eeskojas ja kergelt ehitatud, puust nikerdatud baptisteeriumiga sisemuses, ning vastaspoolele maalilise hoonetegrupi Tallinna timuka endise majaga. Linna müürini jõudnud, pöördub tänav järsult vasakule. Sellest pöörangust tagasi vaadates naudime jälle üht neist vaateist, mille poolest Tallinna vanalinn on nõnda rikas: perspektiivselt põgenevate joonte kitsusest sirutub imposantselt Tallinna ja võibolla kõigi Baltimaade võimsaim

[1]) Niguliste kirik kaotas venelaste õhurünnakul Tallinnale 9/10. märtsil 1944 tule läbi oma iseloomuliku tornikiivri ja kogu oma inventaari. Samal puhul sai kirikla täistabamuse ja hävines täielikult.

[2]) Mihkli kirik sai kannatada samal 9/10. märtsil pommitusel 1944.

kaitsetorn, 1533. aastal ehitatud *„Kiek in de Kök"*. Oma nime, eesti keeles „Piilu kööki", võlgneb ta oma kõrgusele: seal ülal millalgi vahti pidanud sõjasulased naljatasid, et nad korstnate kaudu võivat näha, mis toimub naabermajade köökides.

Harju tänavale jõudnud, võime minna kas paremale või vasemale. Pöördudes paremale oleme mõne sammuga *Vabadusväljakul*, mis küll veel pole lõplikult valminud; ometi märgivad seal seisvad uued hooned, näited moodsast Tallinna ehituskunstist, väljaku piirdeid. Neid meie iseseisvusaegseid ehituslikke taotlusi ja saavutusi võime tähele panna peaaegu kõigil Vabadusväljakult linna äärtele suunduvail tänavail. Ei saa kahelda, et otsingud uute vormide leidmiseks on andnud hinnatavaimaid tulemusi seal, kus uuesti on tagasi tuldud vana kohaliku, loodusliku ehitusmaterjali, pae kasutamisele, nagu võime ses veenduda silmitsedes Tõnismäe ja Lasnamäe koolimaju, uut Tuletõrjehoonet, arhitektoonilist monumenti Kaitseväe Kalmistul, uusi Metsakalmistu ja Liivakalmistu kabeleid, — need viimased asetsevad küll väljaspool linna, kuid kuuluvad ehituslooliselt praegu mainitud hoonetega samasse rühma, kuhu liituvad ka majad, mille fassaade on kujundatud Saaremaa dolomiidist või nn. Vasalemma marmorist katteplaatide varal. Viimastest mainitagu esimese algatajana selles laadis Majaomanikkude pangahoonet siinsamas Vabadusväljaku ääres.

Keerates Vabadusväljakult Harju tänavasse ja lonkides linna südame poole tagasi saabume *Raekojaplatsile*, endisele *Suurele Turule* allinna tsentrisse. Mõnusalt mõjub selle väljaku täielik suletus. Ükski lünk ei lõhesta harmooniat, mis siin on saavutatud lihtsate kodanlike elumajadega ilma arhitektoonilise ülepakkumiseta.

Meie tähelepanu koondub loomulikult gooti stiili, sakmelise seinaga *raekojale*, mis moodustab platsi lõunaseina. Ehitis, mis põlvneb XIV sajandist, on ainuke raekoda Baltimail, mis säilinud keskajast, kuigi aegade kestel teda on mitmeti laiendatud ja ümber moodustatud. Elegantne torn kahe galeriiga ja lahtise ringkäiguga pakub iseloomulikku vaatepunkti linnapildis.[1]) Sisemus näeb sageli ja meelsasti külastajaid: trepikoja seintesse müüritud reljeefsete vappide ja sümboolsete figuuride kõrval pälvib erilist tähelepanu raesaal, mille nikerdatud ja maalitud dekoratsioon on laitmatult säilitanud oma algupärase kuju. Ei ole huvituseta märkida, et puusse nikerdatud friis ümber ruumi, jahistseenid ornamentaalseis väätides, on Rootsi kuninga Johan III kingitus Tallinna raele. Pidulikel puhkudel see saali ehe veelgi rikastub, kui välja tuuakse vanad seinakatted, flandria piltvaibad, mis rae tellimisel valmistati 1547. aastal just Tallinnale — nad kannavad linna sissekootud vappi.

Tõelikult ei näe raekojaplats hoolimata oma vanast nimetusest Suur Turg,

[1]) Tornikiiver hävines pommitabamusest, ühtlasi raseeriti torni müüristiku ülemine osa ja fassaadi kreneleeritud rindtugi räästal venelaste õhurunnakul Tallinnale 9/10. märtsil 1944.

mida mõnikord veel kuuleb rahvasuust, ammu enam turu askeldust. Seda kirjut pilti võime nüüd päev päeva kõrval näha nn. Veneturul, otse vana Viruvärava taga, mille hallid tornid mõjukalt raamivad Viru tänava pilti sihvaka raekojatorniga taamal.

Turg lahtise taeva all on nagu turg kunagi, elav ja liikuv, kirev ja käratsev, vaheldusrikas tüüpidelt ja värviküllane kaupadelt. Kuid sellest inimeste tunglemisest ja kaupade kuhjamisest kerkib üle suurena ja väärikana hele, roheliseks glasuuritud kividega kaetud „Estonia" teatri- ja kontserthoone monumentaalne ehitis, Soome arhitektide Armas Lindgren'i ja Vivi Lönn'i looming, — eesti rahva kultuuritahte ja endamaksmapaneku tunnistaja, veel tsaarivõimu surve ajul eesti seltskonna algatuse ja sitkuse sunnil rahvusliku teona siia püstitatud.[1])

Siin Veneturul on ka trammiliinide sõlmpunkt. Astume mõnesse vagunisse, mis otsmikul kannab esimese liini tunnusnumbrit, ja sõidame välja suurde hoolitsetud vanasse *Kadrioru parki riigipresidendi residentsiga.* See on veetlev, küll kogu Baltimaal ainus omataoline, itaalia-barokne intiimne loss, mille aastal 1718 tsaar Peeter I laskis ehitada oma abikaasale Katariinale arhitekti Niccoló Michetti' kavandite järgi. Sõbralik ja hele, peente krohvi tõmmatud profiilidega ja graatsiliste aknapiiretega seisab ta seal oma helerohelise katusega, raamituna varjukate pärnadega. Nõlvakule nihutatuna presenteerib end esikülg, mille ette on rajatud prantsuslik muru- ja lilleparterr, kolmekordsena, kuna vastaspoolel on vaid kaks korda, heades mõõdetevahekordades sinna asutatud muruväljakuga. Selle itaalialiku giardinetto tasapind ulatub ettepoole kuni paleefassaadi jooneni ja moodustab kummalgi pool lossi peahoonet terrassi treppidega. Terrass ise lõpetatakse sümmeetriliselt nurkadele asetatud elamispaviljonidega. Nõnda jätab kogu kavastis meisterlikult tasakaalustatud mulje, väldib aga õnnelikult tuima kangust, kõige sümmeetrilise suurimat ohtu. Lossi eest läbi, rööbiti ta frondiga, viib mereni lai promenaad „Russalka" mälestussambaga lõpus.

Selle XVIII sajandist pärineva ansambli tagaküljega liitub alles hiljuti valminud terrassaed uue administratsioonihoonega, mille arhitektuur samuti kui ühendavate terrasside karakter taibuka sissetundmisvõimega on sarnastatud lossi vormikõnega.

Veel kaugemale ülespoole, Lasnamäe järsu paekalda jalale ehitas tsaar Peeter endale väikese elumaja hollandi maitses. Sängitatuna parki, mis rajatud laialdase inglise maastik-aiana ja viimastel aastatel riigi parkide valitsuse hoolel mitmeti arendatud ja kaunistatud, seisab see *Peetri majake* seal nii kodanlikult lihtsana ja õdusana, nii kodusena, et tahaks teda nimetada mineviku nädalalõpu-majaks. Sisustusesemed, hollandi-baroksed lauad, toolid ja kirjutuskapid on kõik veel paigal, kuhu kunagine kõrge majaperemees nad paigutas. Isegi ta tuhvlid seisa-

[1] Bolshevistliku Vene õhurünnakuga Tallinnale märtsis 1944 kahjustati hoone mitme täistabamusega tarvitamiskõlbmatuks, liiati kus kogu sisustus ja inventar hävis tules.

vad veel luitunud ja rabedaks muutunud rohelisest siidist baldahhiiniga voodi serva all.

Oleme teinud põgusa, orienteeriva rännaku läbi vana Tallinna, rännaku, mis küll puudutas tähtsaimat, mis juhtus olema tee ääres, kuid paratamatult pidi jätma kõrvale paljugi intiimset, milles samuti peegeldub 730 aasta vanuse linna muutusrohke saatus. Rohelised väljakud, mis aastast aastasse ikka enam välja arendatakse, kuni nad moodustavad pideva rohelise vööndi, lahutavad vanalinna laialdasest, mitmekesisest moodsast ehitusrõõmsast Tallinnast, mida me vaevu saime puudutada.

Nüüd võtame taksi või astume omnibusele, et sõita *Piritale* ta suurepärase supelrannaga, pealinlaste eelistatud väljasõidu- ja puhkepaika. Kiiresti ja mugavalt ületame ilusal uuel asfaltteel otse piki mereranda need 5 kilomeetrit, vasakul meri rändrahnudega rannavees, hüvakul kõrge roheline nõlvak ja selle taga Lasnamäe järsk hall paesein valge majakaga vastu sinist taevast, selja taga ainulaadne vaade linna torniderikkale siluetile.

Pirital ootab meid peale rannaliiviku ta männipalistisega ja idüllilise jõeoru eriline üllatus püha Birgitta *kloostrikiriku* kaunite varemete näol. See oli hilisgooti kodakirik, Rootsis Vadstenas asuva emakloostri tütarasula, mille venelased 1577. aastal rüüstasid ja hävitasid.

Kivikatusega väravaehitise kaudu astume vanale kalmistule suurte ühest paeplaadist raiutud ristidega. Meie ees tõuseb kiriku hästi säilinud lääneviil, mida liigestavad petikarkaadid. Rikkalikult profileeritud peaportaal näitab kaare alguses ehtivate väätide ja lehtornamentide jälgi. Portaali teravkaares aga silmame idaseina kahe suure aknaavaga, mille ülemist osa kaunistab peen paest raiutud aknaraamistik.

Kiriku kagunurgas kerkib väike torn, kuhu on peidetud kitsas keerdtrepp, mis ülal lõpeb platvormiga. Toredat vaadet ida poole ulatuvale idüllilisele orule naudime seal ülal; näeme helkivat jõge, millel aerutab loetlematuid valgeid süsti, looklemas läbi rammusa halja aasa, näeme kuskil punaseid katuseid piilumas tumedast rohelusest ning taamal kaldajärsakul kerkimas kõrgetüvelist männimetsa, — pilt täis rahu, kastetud hõbedasse õhku, üle ujutatud heledast päikesepaistest, liigestatud sügavate varjudega, väljalõige Põhja-Eesti maastikust.

NARVA

22. septembril 1615. aastal saabus Narva, diplomaatiliste ülesannetega teel Venesse, valitud hollandi reisiseltskond. Selle saatjaskonda kuulus keegi Anton Goeteeris, kes selle reisi kohta pidas illustreeritud päevikut. Narvast on temalt säilinud visand, mis kujutab pikka bastionidega müüri, mille üle paistab kõrgeid paljaid korstnaid, — pilt kindlustatud, aga maani mahapõlenud linnast. Ja

tõepoolest oligi kahjutuli 5 aasta eest tuhastanud kogu linna. Üle 20 aasta vältas selle uuesti ülesehitamine; aga nüüd püstitati hooned kivist.

Neile asjaoludele, materjali ühtlusele ja võrdlemisi lühikesele ehitusperioodile võlgneb vana Narva oma ühtlase barokse linnapildi. Kuigi too põlemine ei jäänud viimseks ja Narva, kuna ta pärast kuumalt võideldi kõigis ida ja lääne vahelistes sõdades, ka hiljem veel sageli tule ja sõja laastamise all kannatada sai, ehitati ometi linna kivine südamik, Narva vanalinn, ikka jälle vanas laadis uuesti üles ning säilitati sellega ta stiiliühtlus. Nii on enamik tänapäevani püsivaist ehitistest pärit ajast pärast üht hilisemat suurt kahjutuld aastal 1659.

Kõrgel kaljul, laia kiirevoolulise Narva jõe kohal asetseb see vanalinn, põhja pool keskaegset, XIII sajandi teisel poolel otse jõe läänekaldale taanlaste poolt rajatud kõrget *Hermanni kindlust.* Asula, muistsest Narva-nimelisest külast tekkinud, kasvas kiiresti. XIV sajandi algul sai ta juba linnaõigused. Kaupmehed läänest jäid peatuma selles kaubitsemiseks Venega nii soodsas paigas, asutasid kaubaladusid, ehitasid maju, kuigi neid varitses alatine kallaletungi hädaoht venelaste poolt. Seepärast andiski Taani asehaldur Stigot Andersson 1345. aastal, kui uus läänepoolne eellinnus oli valmis saanud, kodanikele loa sõja korral ühes oma varaga sinna kolida, seal eluasetki rajada.

Varitsev hädaoht muutuski õige pea alatiseks ähvarduseks: 1492. aastal laskis Moskva suurvürst Ivan III ehitada Vene kindluse jõe idakaldale, otse taanlaste linnuse vastu. Sealtpeale seisavad nad üksteise vastas veel tänagi, neli ja pool sajandit, *Ivangorod* (Jaanilinn) ja Hermanni kindlus, teine sealpool kaldal laialt ja raskelt lasudes, teine siinpoool, järsult ja jäigalt üles sirutunud, — kaks maailma, kaks sootuks erinevat kujundit, kiviks ja vormiks moondunud lääne ja ida eksponendid, lähimasse naabrusse teineteisele vastu nihkunud, eraldudes vaid jõega, mis „pole laiem kui hea musketilasu kaugus või pisut üle selle", nagu väljendub ülalmainitud Goeteeris, — erakordselt dramaatiline ansambl, peaaegu kokkupõrge.

Muudest keskaegse Narva tunnistajaist on säilinud vaid *apostlik-õigeusu katedraal,* mis 1470. aastal püstitati rooma-katoliku linnakirikuna. Sisemus pakub harukordselt põnevat kombinatsiooni gooti võlvidest bütsantsi ikonostassidega. Kõik muu tähelepanu vääriv Narva vanem arhitektuur on pärit XVII sajandist, rootslaste valitsemisajast: raekoda, endine börs, selle vastas raekoja väljaku kolmanda piirdena „Vana apteek" ilusa päikesekellaga, Peeter Suure „loss", praegu muuseum, Jaani kirik, säilinud bastionid, mida nüüd, puude ja lillede ehtes, meeleldi kasutatakse puhke- ja mängupaigana nii noorte kui vanade poolt.

Need bastionid on osa linna kindlusest, nii nagu see Rootsi valitsusaja lõpul ja isegi veel Põhjasõja ajal ehitati Erik Dahlbergi plaanide järgi. Vanem ringmüür oma tornide ja kantsidega, osaliselt lagunenudki, oli kaitsetehniliselt vananenud, kuna ta veel kuulus ballistiliste masinate ajajärku; ka kitsendas ta

kasvavat linna. Moodsa, tulirelvi arvestava kindluse ehitamine kestis peaaegu katkestamatult 1682. aastast kuni 1704. aastani, seega Narva alistumiseni venelastele. Selle aja jooksul oli ettenähtud üheksast bastionist seitse valmis saanud, ülejäänud tööd viidi venelaste poolt peale linna vallutamist lõpule. Nii muutus Narva tugevaimaks kindluseks Baltimail. Nelja ülestikku asetsevasse ritta olid paigutatud kahurid, neist kaks rida kahekordsete pommikindlate kasemattide kaetud galeriidesse ja ülejäänud kaks rida üles bastionidele, eri kõrgusega muldvallidele.

Kui Narva 1864. aastal kustutati Vene kindluste nimestikust, anti kindlused üle linnavalitsuse valdusse tingimusel, et need lammutataks. Linnavalitsusel ei olnud seks raha, ja nii oleme me täna, kus maa-alused käigud, galeriid ja kasematid on lahti kaevatud, prügist puhastatud ja publikule avatud, õnnelikus olukorras neid kahe ja poole sajandi vanuseid kindlustusehitisi üksikasjaliselt uurida, ulatuses, nagu see mujal harva, kui üldse kunagi, on võimalik.

*

Rännak läbi Vana-Narva on alati naudingurikas. Väärikate, tüsedate kodanikemajade stiilse, ühtlase karakteri määravad enamikus siledad seinapinnad, millega aknad hollandi kombe järgi moodustavad ühe tasapinna, astmelised viilud ja ärklid, mis mõnikord tornitaoliselt kerkivad maast kuni simsini ja mil on omaette katus, nii nagu seda näeme Peetri muuseumil ja Vanal apteegil, mõnikord aga ka ainult ülakorral majanurgast ette ulatuvad, millest ilusaid näiteid pakuvad Krameri pärijate maja ja endise pürjermeistri Joh. Chr. Schwartz'i maja. Ja siis need rohked ilusad rikkalikult skulpeeritud portaalid. Narva on barokkportaalide linn, mida järk-järgult avastada on kaunimaid rõõme, mida pakub selle iseloomuliku, jõukusest ja kaitsevalmidusest tunnistava linna külastamine.

Oleme mõistet „barokk" korduvalt tarvitanud Narva suhtes. See barokk on aga omalaadne, mida ei saa ei vahetada ega võrrelda mõne Bernini või Borromini itaalia või Fischer von Erlachi või Balthasar Neumanni lõuna-saksa barokiga. Pettub see, kes siin põhjas ootab noid hoogsaid fassaade või toda paisuvat vormikäsitlust, mis nimetatud meistreile omased. See põhjamaine Narva barokk on võrdlematult karmimat, pingsemat hoiakut, ka omab ta sageli renessansijooni — toimus ju üleminek renessansist barokile eesti ehituskunstis alles umbes 1640. —1650. aastate vahel —, ja siiski on see barokk.

Ilusaimaid näiteid sedalaadi barokist pakub *raekoda* (1668—1674): sile fassaad, mida liigestavad avaralt asetatud, väga lamedad ja õrnalt käsiteldud pilastrid. Kuidas aga sesse siledasse, peaaegu tahaks öelda lagedasse pinda on paigutatud rikkalikult kaunistatud, skulpeeritud portaal — pronksgrupi selle kohal valmistas Narva rae tellimisel flaami meistel Nicolaes Millich Stokholmis 1684. aastal —, kuidas vasemalt ja paremalt ta juurde tõuseb kahepoolne ulgu-

trepp kohalikku päritolu peene rauast taotud võrestikuga, ornamentaalselt kasutades linnavapi kalu ja mõõku, see kõik on ülimal määral maaliline ja seega barokne. Samuti barokne on kahekordne peenelt liigestatud haritorn.

*

Ei tahaks lõpetada seda põgusat visandit lühidalt meenutamata üht Narva loodusilu, mida keegi ei jäta vaatamata, kes külastab seda linna. Ülalpool linna kujundab nimelt Narva jõgi 7 meetri kõrguselt kaljujärsakult alla kukkudes mühisevaid *koŗki* ja vahutavaid kärestikke, mille pritsuvate ja auravate piiskade tolmus mängivad vikerkaared.

Ka algul nimetatud Goeteeris külastas ja joonistas neid oma peatuse puhul Narvas. Tema päevik teatab kaine lühidusega: „Pärast lõunat käisid härrad saadikud oma lõbuks ühes paigas, mida nimetatakse koseks, kus on suur kärestik ja kus seisavad mitmed vesiveskid. See koht asub tubli poole tunni tee väljaspool linna ja öösi võib linnas üsna selgesti kuulda vee kohinat."

Tema joonistis näitab mõningaid primitiivseid õlgkatusega palkhooneid läänekaldal, kuna saar keset jõge, Kreenholm, on alles täielikult ilma ehitisteta. Tänapäeval seisavad sellel ja ka mõlemal kaldal võimsad Kreenholmi puuvilla- ja linaketramise vabriku hooned, suurimad Ida-Euroopas, kasutades aga vaid osaliselt kose jõudu, mille võimsust hinnatakse 60—80 000 hobujõule.

Nii kohiseb vesi ka täna veel samuti nagu 300 aasta eest.

Kui leiduks mõni Goeteeris tänapäeval Narvat joonistamas, ta joonis ei erineks oluliselt tollest, mis tehti üle 300 aasta tagasi. Kõigist Eesti linnadest on nimelt Narva möödunud sõjas kannatanud kõige enam. Märtsis 1944 hävisid venelaste pommitamisel õigeusu kirik ja Jaani kirik, ahervarteks muudeti Hermani kindlus ja Ivangorod. Linn kaotas täiesti oma ajaloolise füsiognoomia: raekoja platsi palistavad hooned purustati, raekoda, ise pääsis tähtsuseta vigastustega, Peeter I palee muudeti vormituiks varemeiks, pommid ja tuli, mis 1943 aastast alates venelaste poolt korduvalt Narva peale saadeti, rikkusid, lõhkusid ja lõppeks hävitasid enamiku südalinna vanadest eramajadest nende tüübiliste portaalide, esinduslike trepikodade ja vormilt ning dekoorilt kõrgele arendatud kohalikku traditsiooni ilmutavate pottahjudega.

TARTU

Tartu linnapildi määrab ta jõeasend orus Emajõe mõlemal kaldal, mis oma vesi veeretab läänest itta, Võrtsjärvest imposantsesse Peipsi järve, mille avar veteväli meenutab sisemerd.

Oma iseloomuliku ilme saab *Emajõgi* suurtelt, laiadelt ja madalailt, mustaks tõrvatud Peipsi lotjadelt, mis kohmakalt ja laisalt lamavad vee peal, otsekui

hiiglasuured mustad poolitatud munakoored. Neil on kummis lagi, kust kerkib ülemäära pikk mast. Linna piirkonnas, kus väikesed vilkad valged aurikud neist mööda kohisevad, saledad aerupaadid neist ette jõuavad, siin lükatakse neid edasi enamasti algelisel viisil pikkade ritvade abil, mida laevamehed jõe põhja toetavad. Kuid väljas, seal heisatakse suur nelinurkne raapuri, ja nüüd võib juhtuda, et silmame, kuidas need valged nelinurgad, üksteise järel reas, tasa ja aeglaselt libisevad läbi avara, rohelise, madala luhamaastiku; ei midagi muud pole paadist näha kui nende purjede nelinurgad, — kallas varjab nende kere, — all madalas roheline luht ja valged purjed ning ülal mahesinine taevatelk.

Nõnda on need kohmakad kuid mahukad lodjad, Peipsi lühikese laine jaoks ehitatud, palju sajandeid pidanud ühendust Tartu ja Peipsitaguse vahel, vedades küll kaupu, kuid sageli ka sõjamehi. Tartu oli, nagu Tallinngi, kindlustatud paik ja linna-taoline asula juba muistsel iseseisvuse ajal. Siin ristusid suured kaubateed lõunast põhja ja läänest itta, millele lisanes veetee piki Emajõge. Põhja-Eesti sadamate transiitbaubad destinatsiooniga Novgorodi veeti Tartu ja Pihkva kaudu ning vastupidi. Nagu läänest nõnda kordusid seepärast ka ida poolt katsed neid kaubateid valitsevaid paiku oma võimusesse saada. Meenutatagu siin vaid Tartu linnuse vallutamist Novgorodi vürsti Jaroslavi poolt a. 1030 ja selle kohale uue, Jurjevi nimelise kantsi ehitamist. Tol korral jäi see vaid lühiajaliseks episoodiks: eestlased võitsid varsti linnuse tagasi, ajasid vene garnisoni minema või hävitasid ta ja pühkisid võõra võimu maalt välja. Saksa vallutajatega see enam ei õnnestunud; need rajasid siia 1225. a. ümber keskaegse Tartu.

Kuid tagasi kaasaegsesse linna. Oru põhjast alates ronivad majad mööda nõlvakuid ülespoole, ning jalutuskäik ülal, siin- või sealpool kaldaserval, pakub hästi pitoreskset pilti vastaspoolsest linnaosast: katused kerkivad astmeliselt üksteisest üle, tänavate ridadega otsekui vagudega liigestatud, seal uppudes aedade rohelusse, teal ületatud mõnest kirikutornist.

Endine vallikraav, nüüd tänav, eraldab jõe paremal poolel asetsevast maa-alast *Toomimäe* rohelise künka, mille kosutavalt varjurikas park kutsub rahusale oleskelule, tõttamata jalutlemisele ja filosoofilistele kõnelustele, andes akadeemilisele linnale ta rahumeelse noodi. Tore vana puiestik, vahtra-alleed, pärnasalgud, saared, jalakad, hobukastanid, milledega seltsib paljude eraaedade lopsakas rohelus, kõik see pakub üllatavalt paljudele laululindudele võimalust pesitsemiseks. Laulurästa, peoleo, vindi ja arvukate teiste liikide kõrval on siin keset linna kodune ka ööbik. Hommikune jalutuskäik kevadel Toomimäel, mida saadab tõeline lindude kontsert oma juubeldusega, kuulub meeldivamate loodusnaudingute hulka, mis Tartul pakkuda.

Siin Toomimäel seisavad endise Püha Peetruse ja Pauluse *Toomkiriku varemed*, kord Vana Liivimaa suurim ja toredaim telliskiviehitis. See oli kolmelöö-

viline basiilika, madala kabelitelööviga kummagi külglöövi kõrval, kõrge, avara kodakooriga, mis üksi peaaegu sama suur kui Tallinna Toomkiriku kogu pikihoone, läänepoolsel küljel võimas tornipaar; 1624. aasta kahjutulest saadik seisab see kunagi tore, XIV sajandi lõpul rajatud hoone varemeis.

Muide, juba hallist ürgajast peale oli Toomimägi pühaks paigaks: veel praegugi asetsevad siin, varemete läheduses, meie esivanemate vanad urikivid.

XIX sajandi algul ehitati kiriku koor uuesti üles ja sinna paigutati *Ülikooli raamatukogu* ta rohkete aarete ja haraldustega, milledest siin ühe näitena paljude asemel nimetatagu ahtakest Wertheri köidet Napoleoni väliraamatukogust. Mõndagi võiks huvitada see, et siin ripub ka Wertheri looja Goethe portree, mille Franz Gerhard von Kügelgen Goethe enda järgi maalinud. Samalt kunstnikult omab ülikooli raamatukogu veel mõnd teistki kuulsa vaimusangari portreed.

See endise kiriku kooriosa kohaldamine raamatukogule on puht-arhitektoonilisest ja ajaloo seisukohast leidnud nii mõnigi kord laitust, kuna see ju, tõsi küll, mitmeti moonutab hoone algkuju. Ent ei ole ülearune selle puhul meenutada meie prantslasest sõbra Jean Cathala hinnangut, kes väidab, et see „raamat varemeis" peaaegu hüvitab antiikse maailma kuulsaima Aleksandria raamatukogu hävitamise roima.

Peale nende ilusate varemete on keskaegse Tartu tunnismehena säilinud veel vaid *Jaani kirik,* samuti telliskiviehitis, mille peaportaali tornifassaadis kaunistab omapärane, orvadest kujundatud püstviil, igas orvas terrakota-figuurike. Sõjad, tulikahjud ja katk on enamiku keskaegsest Tartust rüüstanud ja hävitanud.

*

Tartu arhitektoonilises pildis domineerivad ta klassitsistlikud ehitised XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest. Monumentaalse lähtekoha neile moodustab hästi kujundatud *Kivisild,* hallist graniidist 1783. aastal püstitatud. Ta suuresõnalised pealkirjad ladina ja saksa keeles ülistavad tsaarinnat Katariina II, kes silla ehitamist algatas. Silla suursuguseimaks ehteks on rooma võidukaartest tuletatud monumentaalsed väravakujundid, mille iseloomulik kuju oluliselt linnapildi omapäras kaasa mõjub.[1])

Selle silla teljes, Suurturu teises otsas, mis moodustab avara, suletud, hästi proportsioneeritud tänava, kerkib ilus, hilisbarokne, aasta võrra hiljem lõpetatud, torniga kroonitud *raekoda.* Kogu ansambl — Kivisild, Suurturg, raekoda — annab suurejoonelise, hästi kujundatud kogupildi, mis selles väikeses idüllilises maakonnalinnas meeldivalt üllatab.

Mitte kaugel siit asetseb 1632. aastal Rootsi kuninga Gustav Adolfi poolt asutatud *ülikooli monumentaalne peahoone* oma võimsa, kolme majakorra kõr-

[1]) Kivisild lasti venelaste poolt taganemisel 8. juuli hommikul 1941 õhku.

guse sammasportikusega ja range dooria simsistikuga. Selle klassitsistliku ehitusega on antud eeskuju ka muudele ülikooli hooneile, nagu anatoomikum, tähetorn, ülikooli kirik jt. Aga ka paljud eramajad jälgivad seda eeskuju, rakendades maitsega klassikalist vormipärandust oma fassaadidel.[1])

Klassitsistlik, ent mitte vene ampiiri mõttes, nagu see ülikooli hoonete juures on mõõduandev, vaid pigem itaalia renessansi vaimus, on ka pikk, kupliga kroonitud *Eesti Rahva Muuseumi peahoone*, mis asetseb umbes 2 kilomeetri kaugusel linnast, Raadil, kus ta oma balustritega kaunistatud terrassidega peegeldub ees asetsevas, pajudega ümbritsetud tiigis. Siin on suurim kogu eesti rahvakunsti tooteid eeskujulikult üles seatud, siin leiame ka galerii balti ja eesti uuemaaegse maali- ja raidkunsti teostest. Külaskäik Raadile tasutakse rikkalikult mõnetunnise segamatu huviäratava naudinguga.[1])

Uusaegse Tartu ilmet märgivad Vanemuise teater[2]), Pauluse kirik, mille kavandid on valmistanud soome arhitektid Armas Lindgren resp. Eliel Saarinen, ja teine, moodne raudbetoonsild üle Emajõe. Moodsaid elamuehituse jooni paneme tähele Tamme ja eriti Tähtvere vastasutatud eeslinnades, mille parimad majad asetavad moodsa kuubilise vormi uue klassika biidermeieri ajastust päritud klassitsismi kõrvale. Nii säilitab Tartu, see rohelusse sängitatud ülikoolilinn, oma klassilise olemuse ka meie päevil.

Kolm linna — kolm erinevat olemust. Kolm nime ja kolm konkreetseima sisuga mõistet: Tallinn — pealinn, Narva — idapoolseim piirilinn, Tartu — meie maa ülikoolilinn. Ja kolmesugust kujutlust ajaloost ja ehituskunstist manavad esile need kolm nime: Tallinn — gootika, Narva — barokk, Tartu — klassitsism.

Muidugi on hilisemad ajad oma ehitistega neid formuleeringuid üksikasjades modifitseerinud — muidu oleks elu pidanud paigal püsima —, aga nende asulate päritud tuumiku suhtes peavad nad ka tänagi paika: kes eesti gootikaga tahab tutvuda, see tulgu Tallinna, sest siin seisab selle mälestisi kõige tihedamalt; sama on maksev baroki suhtes Narva, klassitsismi suhtes Tartu kohta. Kes aga vaevaks võtab nende vanade linnade noort elu tundma õppida, see märkab Tallinnas poliitilise mõtte pinget, riigi ja seltskonna esindustahet; saab Narvas elamuse piirigarnisoni omapärasest meeleolust, pooliti uneleva, pooliti univormitud ja sõjaväeliselt pingsa hoiakuga; see naudib lõpuks Tartus akadeemilise olemasolu rahulikkust ja sisemist keskendust.

---

[1]) Ülikooli hoonetest purustati sõja läbi loomaarsti teaduskonna hooned a. 1941, kommunaalehitistest kaubahoov, kumbki näide rangest XIX sajandi alguse klassitsismist. Neile lisanduvad terved tänavafrondid eramaju, kiskudes suuri auke Tartu ühtlasesse klassitsistlikku linnapilti.

[2]) Raadi põles maha sõjasündmustes 1944. a. Kogud olid enamikus evakueeritud.

[3]) „Vanemuise" teater sai tõsiselt kannatada venelaste pommitamisel 1944.

KLINT

Nõnda nimetatakse Põhja-Eesti järsku paekallast. Ta ulatub läänest itta, Paldiskist kuni Narvani üle kogu Soome lahe lõunaranniku. Enamasti asetseb ta üsna mere lähedal, nii lähedal, et lained puudutavad ta alust, vahutades rändrahnude vahel, mis seal lamavad. Kord on need tohutud paelahmakad, kõrgelt kaldalt lahti murdunud ja alla kukkunud, kord graniidimürakad, mida jää Soome rannikult siia on kandnud. Kohati eemaldub paesein merest, jättes kalju ja vee vahele liiviku või rohelise aasariba. Ühel säärasel ulatuslikumal aasal seisab üksiku kuhikuna Tallinna toomkalju. Lääne pool kerkib katkestatud rannikupank uuesti Tiskres ja Rannamõisas, ida poole jätkub ta Lasnamäega alates.

Rikas puutumatust, karedast loodusilust on see võimas, lõhestatud pankjärsak. Kohati esineb ta alt õõnestatuna, nõnda et ülemised lubjakivikihid, teravaid varje heites, alumistest ette ulatuvad. Seal aga, kus kallas tõuseb vähem järsult, on nõlvakule kinnitanud oma juuri puud ja põõsad. Üle nende latvade vaatab ülal serval seisja välja merele, mis tema jalge all avardub päikesevalguses sätendades, peenis vahelduvais värvivarjundeis mängeldes, kauguses sulades pehmeisse pastelltoonesse, kuskil tilluke valge purjekolmnurk või auriku suitsuriba. Kuid ta võib ka tumedalt ja süngelt raevutseda, see meri, kui torm piitsutab ta pinda, kui raskelt rulluvad lained ja kihutavad nende kohal madalad, rebenenud hallid pilved.

Ainulaadne oma heroilises romantikas on see Põhja-Eesti rannakujund. Kuni alla Rügenini ei leidu midagi võrdset tervel Läänemere idarannikul. Jääaegsed hiiglavoolud on mõnes paigas paemassiivi lõhkunud sügavaid, laiu orge, — nimetame Kunda ja Oru jõesängi. Nüüd sulisevad nende põhjas väledad, reipad ojad metsaga kaetud nõlvade vahel.

Need romantilised, idüllilised paigad, mida kunagi on kujundanud loodusvägede võimsad heitlused, on aga näinud ka inimestevahelisi kibedaid võitlusi. Sellest tunnistavad kõigepealt mõnedki muistsed maarahva linnused ja keskaegsed kantsid; mainitagu viimaseist vaid *Rakvere* oma XIII sajandist ja selle eelkindlust *Toolset* XV sajandist, mille alusmüüre kord uhtsid Soome lahe lained. XVII sajandil kaotasid need kantsid oma sõjalise tähtsuse, jäid elaniketa

ning varisesid järk-järgult. Tänapäeval jutustavad vaid maalilised varemed nende kunagisest võimsusest.

Aga ka lahtistel väljadel leiame mälestisi kunagistest taplustest: vanad *kivirist id* jutustavad sõjast ja surmast. Üks sääraseid vanu huvitavaid tandreriste seisab Viru-Nigulas Tallinna-Narva suure maantee lähedal. Siin moodustab maastik mahedas tõusus mullavalli, küllalt kõrge pakkuma avarat vaadet üle nurmede ja niitude alla kuni mereni, ja siin seisabki too kivirist, üks haru murdunud, mis ta slaavi- ja saksakeelse pealkirja järgi püstitati vene aadliku Vassili Rassladini mälestuseks, kes siin Rootsi teenistuses langes 4. veebruaril 1590.

Mainisime *Orut,* mida õigusega arvatakse Eesti kaunimate maastike hulka. Sügavas orus kaljuste kallaste vahel voolab siin Pühajõgi. See nimi näitab, et me esivanemad austasid selles paigas ta looduslikku pühalikkust. Ent Suure Põhjasõja algul sai see koht ühe tähtsa vahejuhtumi tegevuspaigaks: see oli siin, kus Rootsi kuninga Kaarel XII isiklikul juhtimisel üks Rootsi jalaväe kolonn lõi põgenema kindral Boris Sheremetjevi uljaste ratsanike eelväe, ja seda venelaste strateegilise positsiooni paremuse kiuste, mida nad pealegi olid kindlustanud. See oli suure Narva lahingu eelmäng, kus 20. novembril 1700 rootslased said oma suure võidu, mille tähistamiseks nad sügisel 1936 püstitasid Narva lähedale väärika mälestise.

Siin, selles ajaloolises paigas, kaunis ümbruses, Pühajõe oru kaldal asetseb Vabariigi Presidendi valge, torniga kaunistatud suviresidents. Ehitis oma ilusate terrassidega, lilleparterridega, talvaedadega ja lehtlatega jälgib itaalia renessanssvillade eeskuju, ümbritsetud kõikjalt ulatuslike parkidega, milledes on esitatud peaaegu kõik Eestis esinevad puuliigid. Maja ei ole vana; oma algupärasel kujul ta valmis aastal 1901. Vene rahamees Jelissejev oli ta lasknud ehitada oma perekonna, eeskätt laste suvielamuks, mispärast ta seda naljatades hüüdiski nimetusega „detski domik" („laste majake), kuigi see „majake" sisaldas 55 tuba. Maailmasõja ja revolutsioonide keerises tühjaks ja päratuks jäänud hooned ja maa omandas viimaks rühm eesti tööstureid ja annetas ta riigile riigipresidendi suviresidentsiks. Loss restaureeriti, laiendati, dekoreeriti uuesti, osaliselt eesti stiilis, ning varustati uute kõrvalhoonetega, vastavalt meie aja ja riigi esinduslikele tarbeile. Samuti korraldati uuesti vahepeal metsistunud aiad ja pargid ning loodi sellega maitseküllane ansambl, mida õigusega on nimetatud „Pühajõe pärliks".[1])

Oru läheduses asetseb *Toila* suvituskoht, seal kus paekallas saavutab oma suurima kõrguse.

Siin kuhjub võrdlemisi kitsale maa-alale hulgana pitoreskset. Kõrge, järsk paesein hästi asetatud ja hoolitsetud laskumisrajaga meenutavat paljude ütlemise järgi Krimmi lõunarannikut. Rannariba all vee ääres katavad vaheldumisi

[1]) Põletati venelaste poolt taganemisel 1941. aastal maha.

lehtpuud ja rohuväljakud, pakkudes segamatut rahu ja mõnusat juhust jalutuskäikudeks. Luuletajaile ja kunstnikele on Toila seepärast juba ammu eelistatud puhkepaigaks. Ning nad pole väsinud ülistamast, küll värssides, küll proosas, selle ilu.

Kes ei karda kaugemaid rännakuid, see leiab Toilast lääne pool, *Ondikas*, jälle erakordselt huvitavaid paiku ja vaateid; ida pool aga, *Päite* ja *Kannuka* vahel, klindi ilusaimasse ossa kuuluva rannapartii. Umbes selle rannaosa keskpaiku, *Sillamäel*, on maastikupilt rahulikum, tõusud ja kurvid mahenenud, mets rikkalikum.

Viimane järsakkallas otse mere ääres, enne kui klint eemaldub rannast Narva suunas, on *Utrias*. See on ühtlasi Meriküla ja Narva-Jõesuu suurepärase ja ulatusliku liiviku läänepoolseimaks punktiks.

MULJEID LÕUNA-EESTIST

Otepää lainja moreenmaastiku keskel, kus kohati metsaga kaetud, kohati lagedate kõrgendikkude vahel sätendab kokku 80 järve, asub neist ilusaim ja suurim — *Pühajärv*. Ligi 3,5 kilomeetrit pikk ja laiemas osas peaaegu 1,5 kilomeetrit lai järv mõjub oma vaheldusrikka rannajoone tõttu siiski märksa suuremana. Arvutud lahed, kaugele vette ulatuvad maaninad, siis järves neli tihedalt metsastunud saarekuppu, osalt romantiliste nimedega nagu mõlemad kokkukasvanud Sõsarsaared või Kloostrisaar, moodustavad nõidusliku ansambli, pildi unistavast neitsilikkusest, põhjamaiselt karge ja puutumata, vaikse, tõsise, pühaliku.

Ei ole imeks panna, et meie esivanemad seda paika pühaks pidasid. Tammesaludes, mis varemail aegadel ümbritsesid järve, küllap asusid vanade, troonilt tõugatud jumalate ohvripaigad. Neist saludest on tänaseni säilinud veel üksikud igivanad hiiglapuud, mõned neist tüveümbermõõduga kuni 7 meetrit.

Ja siiski mõjub Pühajärv, hoolimata tõsidusest ja pühalikkusest, mis talle omased, kuidagi koduselt ja soojalt, sest siin seltsib tumedate kuuskedega palju heledaid lehtpuid, saledaid, lokkisvõraseid kaski, nõtkeid sarapuupõõsaid, heledaid vahtraid, värisevaid, sahisevaid haabu.

Ilusaim vaade hõbedaselt läikivale järvele ta saartega on järve lõunapoolsest otsast Hobusemäelt, mille kontuur meenutab hobuse selga, — sealt ka ta nimi. Kõrgendiku jalal lookleb väikese ojakesena läbi soise niidu Emajõgi, mis Pühajärve ainsa väljavooluna siit oma alguse saab ja siin veel kõrvalnime „Väike"

kannab. Võrtsjärve läbides ta muutub „Suureks" ja laevasõidukõlvuliseks kuni Peipsi järveni.

Üle põldude ja edasi läbi kõrgetüvelise okaspuumetsa viib tee Pühajärvelt ligikaudu 2 kilomeetrit põhja pool asetsevasse *Otepää* linnakesse. Oma nime on ta saanud lähedaselt samanimeliselt linnuselt, missugune nimi, sõna-sõnalises tõlkes *(caput ursi* — karupea) esineb ka keskaegseis ladinakeelseis kroonikais. Sellel linnusel on olnud vaheldusrikas saatus, kuna ta omamise pärast on muiste löödud ägedaid lahinguid. Liivlased ja lätlased, ordurüütlid ja venelaste salgad on teda vaheldumisi piiranud. Tihti põletati ta maha, ent ehitati ikka jälle uuesti üles, kuni viimaks aastal 1224 Tartu piiskop Hermann ehitas samasse paika kindla kantsi, sest aasta varem oli vana linnus hävitatud eestlaste suure vastuhaku ajal. Lossi ümber tekkis linn sillutatud tänavatega, ent 1630. aastast peale on mõlemad, nii linn kui ka kindlus, jälle kadunud. Järsk linnamägi aga seisab veel tänapäevani, pakkudes oma harjalt harukordset ringvaadet ümberolevaile järvedele ja kaugele üle maastiku.

Linnamäe läheduses asetseb nägus Otepää kirik, asutatud 1234. aastal mainitud piiskopi Hermanni poolt, hiljem küll hävitatud, kuid XVII sajandil jälle üles ehitatud. Kiriku ette on püstitatud tagasihoidlik, aga vormikaunis Vabadussõja mälestussammas.

Pöördudes siit mööda Ilmjärve maanteed lõuna poole, jõuame, 2—3-kilomeetrise rännaku järel selle korrapäratu-pitoreskse maastiku kõrgeima kõrgustiku, ühtlasi Tartu maakonna kõrgeima punkti Väike-Munamäe juurde. Mäe nõlvadelt on mets osaliselt maha raiutud; nõnda avanevad uitavale pilgule lagedalt mäetipult suurepärased vaated. All mäejalal tammedest ümbritsetud talud, väikesed kui mängukannid, vahelduvat värvivarjundit nelinurksete põldude vahel, mida valged teedepaelad läbi lõikavad, kus vahest veereb imepisike vanker järelveniva tolmusabaga. Kaugemal arvutud künkad ja kõrgendikud üksteise taga, siin lagedad, seal kaetud metsatukkadega, kust vahetevahel mõni üksik kõrge mänd vana rebenenud lahingulipuna sirutub kõrgele. Ja üle kõige liuglevad rändavate pilvede varjud lõpmatus vahelduses, — järsku lööb mõni laik särama heledas päikesepaistes, et varsti jälle kastuda tuhmjasse jahedasse varju. Eemal silmapiiril aga hajuvad sinakad kõrgendikkude siluetid kauguste vinasse, nende hulgas kagus Haanja Suur-Munamägi.

Peab olema erutav vaatepilt, kui jaaniööl siin ülal ja naabertippudel loidavad metsikud lõkked, paistes kaugele alla madalikku.

*

Lõuna-Eesti moreenkõrgendikud on jääaegsed kuhjumised. Aga ka sügavaid lõhandikke ja laiu ürgorge on sinna ja tänna voogavad sulamisveed uuristanud ja kündnud maakamarasse. Tüübiline sedalaadi kujund on maaliline Rõuge ürgorg. Kümme kilomeetrit on ta pikk, kuni 50 meetri kõrguseni küünivad

ta nõlvad, kohati, ja nimelt kitsastes kõrvallõhestikkudes, nn. sälkorgudes, tõustes püstloodis. Oru põhjas asetseb rida järvi, kunagise ürgvoolu sügavikud. Need järved kuuluvad Eesti sügavaimate sisevete hulka: väike sõõrümmargune Kaussjärv näiteks on 21 meetrit sügav, Suurjärv koguni 41 meetrit. Läbijooksev oja, mida toidavad jahedad allikad, ühendab neid kõiki ja nii on neil kõigil selge vesi.

Rännak läbi selle ilusa oru saab rikkalikku tasu vaheldusrikaste vaatepiltide rohkusega. Vaade idast läände Nudimäe lagedalt mäeseljalt Rõuge orgu ja asundusele on ainulaadne oma terviklikkuses, mis hõlmab nii palju veetlevaid üksikasju. Siit saame ülevaate peaaegu tervest orust, kindlasti aga selle ilusaimast ja suurimast osast. Lõunaveer vasemal on tihedas varjus, põhjaveer aga, mida kroonib vana kirik oma massiivse torniga, eredas päikesepaistes. All helgivad järved, millede vahel lookleb linditaoliselt valge tee. Tee ääres üksikud väikesed talud, ümbritsetud puudest. Tihedais kolonnides tõusevad mitmesugused lehtpuusalud mööda nõlvi üles, ülal äkki püstloodis lõppedes. Hõbepajude peen hahkjasroheline toon, hüpeldes ühelt puuderühmalt teisele, seob neid omavahel, andes pildile nõnda koloriidilise ühtluse. Ja üle kõige rändavad pilvede varjud.

Tungides kitsaisse, järskudesse, täiesti jahedasse varju jäävaisse sälkorgudesse, satutakse maailma täis tihedad romantikat. Ööbikuoru järskudel nõlvadel looklevad kitsad jalgrajad, kleepuvad kõikuvad purded ning ahtad astmestikud jälgides seinte tujukaid, meelevaldseid looklemisi. Nad viivad meid algul väikese paisjärve juurde, mis käivitab veskit, ja edasi üha kaugemale kuristikku, üha kõrgemale üles, kuna all põhjas, tihti varjatud tihedaist puudest, elavalt voolav oja üle sammaldunud kivide hüpeldes alla orgu ruttab ja oma väsimatut vulinaviisi sulistab. Ikka suruvad seinad, kuni lõppeks läbi noore lepasalgu, mille tüvesid tihedalt mähivad humalad, jõuame vabale väljale ja tagasi päikesepaistesse. Peaaegu puutumata on Püssuorg, kus poolel kõrgusel asetseb samuti väike paisjärv imeliselt selge vee ja puude alla peituva veskiga. Edasi minnes tuleb tungida läbi peaaegu jalgrajatu, salapärase, varjujaheda, niiskuse järele lõhnava tihniku.

Unustamatuks aga jääb vaade üle Suurjärve kirikule, mis peegeldub järves, eriti varasel hommikul, kui puude pikad varjukangad piki nõlva alla vajuvad. Või mõnel nõiduslikul valgel kesksuvisel ööl, kui valevas taevas peatub kuu ja kogu pilt — taevas ja maa, kirik, puud ja kollane öövalgus — kordub siledas helkivas järves, veatult puhtalt, segamata vähimastki lainevirvendusest. Siis luuletab loodus.

Haanja maastik, see „küürakas maailm", on suurkuplite ala. Siin asetseb Eesti mulla kõrgeim kõrgendik Suur-Munamägi 316,6-meetrise absoluutse kõrgusega. Eemalt vaadates mõjub ta tõesti pooliku munana. Nõlvu katab segamets tiheda mitut seltsi põõsastikuga tüvede vahel.

Tipus, kuhu viib hoolitsetud rada, on väike lagendik, mille keskel seisab

vaatetorn. Juba selle jalal tabab pilk metsast läbiraiutud sihi kaudu õhujoones 13 kilomeetrit põhja pool asetsevat Võru linna; pikksilma abil võiks selge ilmaga linnakiriku tornikellalt aega vaadata. Vaatetorni kõrgeimalt rõdult aga saame ulatuslikema ringvaate, mis Eestil pakkuda. Peale Võru tabab pilk hea nähtavuse korral veel kaks teist linna, Petserit kirdes ja Aluksnet lõunas, teisel pool piiri, Lätimaal. Kel õnne on, võib kirdehorisondil näha ka veel Peipsi lõunapoolse osa, Pihkva järve hõberiba vilkumas.

Palju kirikutorne peale Võru omade leiab silmitseja ümberringi. Nad sirutavad end üle vingsiniste, loetlematute küngasahelike, pakkudes uitavale pilgule pidepunkte orienteerumiseks. Veetlev on muidugi ka ülaltvaade lähimale ümbrusele, eriti ilus ja ilmekas kagus asetsevale Vaskna järvele, kõige kõrgemal asetsevale veekogule Eestis, ta sopilise kaldajoonega ja kolme saarega, mis liigestavad läikivat järvepeeglit.

Igale eestlasele, kes tuleb siia paika ja silmab oma maad, kuidas see ta jalge ees laiub, meenub küll vana lihtne, paljulauldud Mihkel Veske laul:

„Minge üles mägedele
Tuule õrna õhule,
Vaatke alla oru põhja
Üle lille hiilguse.
Vaatke, kuidas oja keerleb
Läbi luha läikiva,
Ja siis hüüdke alla orgu:
Ilus oled, isamaa!"

*

Üht osa Eesti-Läti piirist tähistab *Koiva jõgi*. Kiirelt voolavad ta selged veed laias sängis liivaste kallaste vahel, ja piki kaldaid kilomeetrite viisi pargitaolisi niitusid puude ja põõsastega. Maaliliselt laialipillatuna seisavad seal lopsakas rohus vanad suured tammed, üksikult ja salkudes. Päris ligi maad juba hargnevad nende oksad, pakkudes isevärki harjumatut vaadet. Sekka siin-seal kerkib mõni üksik valgetüveline sale kask. Ja siis jälle seisavad seal pärnad uskumatu roheliste, silmatorkavalt läikivate lehtedega. Teisal kollakasrohelised sarapuupõõsad korrapäratuis salkudes. Jõe aset märgivad lopsakad uduhallid hõbepajud. Taamal aga, põhja pool, eraldab kõrge männimetsa tume sein seda kaldariba põldude ja talude argipäevasest maailmast, mis vaid Lätipoolsel küljel kohati küünivad kaldani.

Väljendamatu, imeline vaikus ümbritseb matkajat, kes end siin tõeliselt võib tunda loodusega kahekesi. Tunde võib mööduda, enne kui ta vahest juhuslikult satub mõnele heinalisele, kes oma laulvat vikatit lennutab läbi põlvekõrguse

rohu ja võõra ootamatust tervitusest on niisama üllatatud kui see ise, kohates siin sügavas üksinduses üldse hingelist.

Õngesportlasele reedetagu, et Koiva jõgi ja Taheva all temasse suubuv Mustjõgi, kiireima vooluga jõgi kogu Eestis, on rikkad forellidest ja muudest õiliskaladest. Nõnda on kahekordselt tasuv anduda oma harrastusile neis paigus: sportlikule sensatsioonile seltsib mitmekesise, peaaegu puutumatu looduse nauding.

*

Vähem kui kolme tunniga viib rong meid Tartust *Petseri,* linna, mis ei sarnane ühegi teise linnaga Eestis.

Alati on need olnud linnused ja kantsid, mille ümber on tekkinud linlikke asulaid. Siin see oli klooster, õigeusu klooster, tõsi küll, linnuse kombel müüride ja tornidega kindlustatud klooster, mis püsib veel praegugi, mille kaitse all küljealune alevik aja jooksul välja kasvas linnaks.

See klooster, mida läbistab Kamenka oja, asetseb selle sügavas orus, tõustes kumbagi nõlva mööda üles ta äärteni. Siia ehitati, või õigemini kaevati Kamenka oru seinu moodustavasse punasesse devooni liivakivvi kloostri vanim kirik, mis 1473. aastal pühitseti Maarja taevaminemise peakirikuks ehk Uspenski katedraaliks. Selle kalju- või koobaskiriku siseruum tugineb telliskividega vooderdatud 13-le liivakivist sambale; ka siseseinad on vooderdatud telliskividega.

Legendi järgi oli juba enne kiriku rajamist siin ühes loomulikus koopas, mida nimetati „Jumala loodud koopaks", asunud keegi erak-munk nimega Mark. Seda algupärast, umbes 7 meetri sügavust koobast on kloostri vennaskond hiljem järk-järgult laiendanud, kaevates sellest lähtudes 7 maa-alust harukäiku, mis 1,5-meetrise keskmise laiuse juures saavutavad ühtekokku 200-meetrise pikkuse. Nendesse galeriidesse ja käikudesse asutatud harduspaiku on rikkalikult ehitud bütsantsi altaritega. Siia on ka esimesed pühad erakud ja kloostrivennad maetud, ja mõnegi malmist hauaplaadi kohal näeme rippumas raskeid raudahelaid, mida üks või teine patukahetseja oma eluajal vabatahtlikult kandnud, kuni alles surm nad ta ihult maha võttis. Ka eraisikuid, kellel kloostri vastu olnud teeneid, on siia maetud.

Muidugi on esimeste kristlaste vanarooma katakombid Via Appia ääres hulga vanemad ja ulatuslikumad. Kuid Rooma katakombid on surnud muumiad, need siin aga elav tõelisus: iga päev peavad mungad siin küünalde valgusel oma palvetundi, ja need vanad võlvialused ja käigud täituvad pühade lauludega, mis kunagi ei kosta välja maailma, mida valgustab päike.

Kloostri üldkavastise omapärasus ilmneb juba välimuses, paeludes esimesest pilgust peale külastaja huvi.

Kõige esmalt kõrge hall massiivne kaitsemüür XVI sajandist oma hambulise serva ja osalt ümmarguste, osalt neljakandiliste raskete tornidega. Varem olid

neil madalad püramiidikujulised puukatused, mis 1688. aastal ära põlesid. Sestsaadik on tornid ülalt mustunud ja katusteta; kuna klooster peale Põhjasõda kaotas oma tähtsuse kindlusena, näis tornikatuste kordaseadmine tarbetu. Varemail aegadel aga on need müürid suutnud vastu pidada mitmeilegi piiramistele, muuseas ka Poola kuningas Stefan Bathory'le.

Kahest kohast katkestavad seda vana müüristikku, mida tänapäeval ületab kloostriaia tihe rohelus, erilaadsed ehitised: üht puhku kupliga kroonitud Miikaeli kiriku valge klassitsistlik sammasportikus, pikantses kontrastis halli liigestamata müüriga; teist puhku peasissekäigu väravatorn. Valgeks krohvitud kivist alusehitisele toetub pruun puust, ümberringi jooksev galerii helerohelise kattega, millelt tõuseb valgete laudadega löödud tornike alaspidi pöördud tulbikujulise ultramariinsinise katusega, mida ehivad kuldsed tähed ja mille tipus kiiskab kuldne sibulkuplike vene ristiga. Kõik uskumatult värvikas, kõik veidi viltu ja kõver, barbaarselt tore, kui soovite, oma tugevais kontrastides, kuid siiski haaravalt võluv.

Läbi värava kloostriõue astudes see mulje vahest veelgi tugevneb. Meie ees on kloostri vanemad peaehitised, Uspenski katedraal, mille teine kord majutab 1759. aastal ehitatud Pokrovski kirikut ta vene-baroksete, päris isevärki ultramariinsiniste sibulkuplitega katusel. Vasemal valge, rohelise katusega Pihkva stiilis kellatorn, õigemini kellademüür (zvonnitsa) ta 13 kellaga. Veidi eespool seisab kloostri punaseks ja valgeks lubjatud raamatukogu ja varakamber (riznitsa) paljude toredate vanade preestrirõivastega ja huvitavate hinnaliste reliikviatega, mälestistega tsaar Ivan Julmast ja teistest Vene valitsejaist.

Õues, unelevate hoonete vahel, igivanade liikumatute puude all, pool ärkvel, pool unes pikkamisi liikuvad habemikkude munkade mustad kujud. Kirikute sissekäigul mõned valgeis rõivais setu naised põlvili palvetamas või astmete suudlemiseks kummuli heitmas. Umbse usklikkuse pilt, müstilise rahu paik, midagi, mida vene hing on nimetanud „mirgorod'iks", s. o. 'rahulinnaks'. Ja ometi tõesti tõeline.

Kaks palet on Petseril, üks vaikne, rahulik, mahe, unelev argipäeviti ja teine erutatud, palavikuliselt lõkendav paljudel laadapäevadel ja suurtel kirikupühadel. Siis voogab turuplatsil inimmass sinna ja tänna. Hobused, vankrid, müügilauad ja -putkad iga võimaliku kaubaga tunglevad läbisegi. Setu naised ja mehed oma mitmekesiseis rõivais, kord ülikirevais, hiiglasuurte hõbesõlgedega, mis katavad peaaegu kogu rinna, ja raskete hõbedaste kaelakeedega, kord jälle üleni valges. Venelased kirjudes särkides ja läikivais säärsaabastes. „Tšainajad" (teemajad) täistuubitud higistavaid inimesi, kes „garmoška" (harmoonika) saatel jorutavad oma pooljoobnud laule. Ja üle kõige kajavad kloostrist suurte kellade sügavad helid, segunedes väikeste kellade nobeda tilina ja kõlinaga. Võõrapärane, mujal Eestis tundmatu keskus.

Siis lõppeks protsessioon põletavas päikesepaistes ringi ümber kloostrimüüri.

Papid kangeis kardrõivais, stoiline hoolimatus näol, säravad kroonid ja kõrged mütsid habemikel, pikajuukselisil päil, kõrged kuldsed sauad käes, pritsides vasemale ja paremale pühitsetud vett. Diakonid suitsvate viirukinõudega, mida nad kuldselt läikivate kettide otsas kärmesti edasi-tagasi kõigutavad. Terved read kiiskavaid ikoone. Kolonnid kõikuvaid brokaatseid kirikulippe. Ja lõppeks arvutu, pidulikult ehitud kirev rahvahulk, mehed ja naised, lapsed ja raugad, vallutatud fantastilisest usulisest vaimustusest, ekstaatilises usulises joobumuses hümne lauldes, väsimatult, lakkamatus marsis.

Seda on veel ainult Petseris.

*

Kui XIII sajandil Riia piiskop Albert tema poolt asutatud ristirüütlite orduga alustas Eestimaa vallutamist, siis jäi maa kaguosa, praegune Setumaa, Pihkva mõjupiirkonda. Ordu, püüdes laiendada oma võimu võimalikult kaugele itta, võttis ette korduvaid sõjakäike Pihkva ja Novgorodi venelaste vastu. Kuid siiski pole tal kunagi õnnestunud ei seal ega ka Kagu-Eestis kanda kinnitada: Setumaa sai algul Pihkva linnriigi ja hiljem Moskva suurvürstiriigi läänepoolseimaks provintsiks. Muu Eestimaa pöörati katoliku usku ja tõmmati sellega läänekultuuri piirkonda. Setumaad seevastu, kuigi ta on etnograafiliselt samuti põline eesti ala, nagu seda tõestavad ka arheoloogilised leiud, kiskus ajalooline saatus kreeka-õigeusu ja sellega ühtlasi idakultuuri valdkonda. Need asjaolud seletavad vahet Setumaa ja muu Eesti vahel usus ja kombeis, osalt isegi keeles.

Setumaa vaimu- ja kaubanduselus langes Petserile juhtiv osa. Strateegiliselt ja poliitiliselt aga oli noil hallidel aegadel *Irboskal* palju suurem tähtsus.

Vene kroonik Nestor jutustab Vene riigi rajamisest, kuidas kolm Skandinaavia vürsti Russ'ide (Rootside) sugukonnast, vennad Rjurik, Sineus ja Truvor kutsutud 862. aastal maale, mis varadest rikas, kuid korralt vaene, et seda valitseda. Truvor valis oma asukohaks Irboska (vene keeles Isborsk), milline nimi on tuletatud skandinaavialikust Isburc'ist. Sellest Truvori residentsist on säilinud vaid linnusemägi (Gorodišče nime all), mis kiilukujuliselt asetseb kahe sügava ja järsu oru vahel, umbes 0,5 kilomeetri kaugusel praegusest Irboskast loode pool. Praegu asetseb selle omaaegse sõjaka kindluse kohal kalmistu arvatava Truvori hauaga ja väikese maalilise kirikuga, mis näib pärinevat XVII sajandi algusest.

Irboska oli alatiselt ohustatud. Sajandeid kestis vaen Ordu ja Pihkva vahel. Kõik retked läksid siitkaudu. XIII sajandi kestel vallutati Irboska korduvalt orduvägede poolt, — vanaaegne linnus ei vastanud enam tolle aja fortifikatsiooninõudeile. Seepärast asutas Pihkva poolt saadetud possadnik (maavalitseja) Seloga 1330. aastal uue kindluse, mille võimsad, umbes 12 meetrit kõrged ja üle 4 meetri paksud müürid oma 8 torniga veel praegugi seisavad. Tornid, peale ühe neljakandilise, on ümmargused, ülespoole ahtuvad, nagu Pihkvagi tornid.

Linnuse jalale tekkis samanimeline linnake, linnuse õue aga ehitas sama Seloga 1349. aastal vanima pühakoja Setumaal, Nikolai peakiriku imetegeva ikooniga.

Pajatab ajalugu meile inimeste vaenust ja võitlustest neis paigus, siis jutustab siinne maastik kunagistest võimsatest loodusjõudude heitlustest.

See on vägeva ürgjõe säng, mille ääres asetseb Irboska kantsi kalju. Kaugele ulatub pilk tema ladvalt. Sügaval all rida piklikke järvi, mida ühendab teineteisega kääruline oja. Üksikud hallid küünid rohelise aasa taustal. Nõlvadel, mida siin-seal liigestavad puude kolonnid, paljastuvad kord ühed, kord teised formatsioonid: hall paas, valge liivakivi, punakas mergel, valkjas lubjatuff. Kaljuseintest purskavad jõuliselt loetlematud allikad, mille veed mulisedes tõttavad orgu. Järsus Brodõ põikorus, millel on 1,5-kilomeetrilise pikkuse juures 60 meetrit langust, voolab jõgi, mida paisutatakse üheksa korda, et käima panna üheksat üksteise kohal asetsevat vesiveskit. Ühe säärase veski juures saetakse niiske lubjatuff otse murrus telliskivideks; õhu käes kuivanult on nad kõvad, transpordiks ja müürimiseks kõlblikud.

Umbes 4 kilomeetrit Irboskast, ikka sama ürgoru veerul, mis veel mitmeid kilomeetreid ulatub edasi loode poole, asetseb Malõ (Mõla) küla. See väärib tähelepanu oma järvega, kust purre käib üle, ja kauni vana kirikuga XV sajandi lõpust, mille naabruses on varjurohke kalmistu, kus tihedasti kasvab leinapajusid ja muid lehtpuid. Kiriku all on allikas, mil olevat imettegev vägi. Pisut eemal seisab omapärane valge kellatorn ühe vana, XIV sajandist pärineva kloostri varemeisse ehitatud, mille Stefan Bathory, Poola kuningas, 1581. aastal oma sõjakäigul Pihkva vastu puruks pommitas.

Seda paika siin peab nautima loojeneva päikese paistel, kui nõlvakud vajuvad tuhmjasse, tumedasse sinasse, kui ebatõeliselt rohelisena helkivale niidule laotuvad valged uduloorid ja kui oranzhilt õhkuv taevas hajuvate purpuriste pilveribadega, mille vastu lähedaste latvade ja okste siluetid joonistuvad otsekui noaga lõigatuina, järves veel kord kordub.

Suurus ja tõsidus laotuvad üle selle avara oru. Rõuge on romantiline idüll, Irboska heroiline eepos.

MATK EESTI SAARTELE

Kes pole õnnelikus olukorras juhtida oma isiklikku sõidukit, sel on võimalus Tallinnast saarestiku-reisi alustades valida kas otsekohene autobuseühendus Kuressaarde või raudtee Virtsuni, et peale Suure väina ületamist alles Kuivastes end usaldada omnibuse hoolde.

Virtsu saabudes ei jäta reisija külastamata *Puhtulaidu*, seda veetlevat, romantilist park-saart, mis tammi varal mandriga ühendatud. Varemalt kuulus see Virtsu mõisale ja üks selle endisist omanikest, härra Carl Thure von Hellwig on seda inglise stiilis rajatud parki ehtinud paljude mälestussammastega, mis siin tujukalt laialipillatuna „loodust kaunistavad", nagu seda tol ajal, XVIII ja XIX sajandi vahetusel, armastati väljendada. Need on enamikult klassilised, vahel siledad, vahel jälle peenelt kanneleeritud sambatüvikud, ovaalsete, sageli lehtedega raamitud medaljonidega, mis seal teid palistavad, rohtunud muruplatsidel unistavad, padrikus oma okasroosikese-und magavad.

Täna neil liiklevail, metsistunud pargiteil risteldes, kunagi varem hoolitsetud sarapuu-, sireli- ja jasmiinipõõsaste tihnikus, kujutled meeleldi, kuidas kunagi siin kõndis too härra Carl Thure oma Wertheri-rõivastises, lehvivate lokkidega ja lendleva kaelarätiga, laiaääreline kübar puusa toetatud, tallates rudisevat kruusa oma tagasipööratud säärsaabastega, ja oma lemmikpaiku ilusate vaadetega merele üles otsis ning ilutseval meelel loodust imetles, omal viisil täites suure Jean Jacques'i käsku „tagasi looduse juurde". On ta ju koguni endalegi kui „neitsiliku looduse malbele imetlejale" lasknud püstitada mälestussamba.

Kuid mitte ainult loodus ei liigutanud toda tundelist härrat, ka luulekunst oli teda haaranud ja nii varjab Puhtulaid oma rüpes haruldase tunnistuse tollest vaibund ajast, *maailma vanima mälestise Schillerist!* See on lihtne ümmargune, sile sambatüvik saksakeelse kirjaga „Dem Andenken Friedrichs v. Schiller, Teutschlands erhabenen Dichter und Liebling der Musen gewidmet, 1813.". (Friedrich v. Schilleri, Saksamaa üleva lauliku ja muuside lemmiku mälestusele pühendatud.)

Tõsi küll, Vene bolshevismi võimuhaaramise päivil Esimese Maailmasõja lõppjärgus on nii mõndagi sellest, mida inimkäsi millalgi loonud, jällegi ka inimkäe kaudu, kui seda väljendit demoraliseerunud sõdurijõukude kohta tohib tar-

vitada, toorelt lõhutud ja rikutud. Kuid puud ja põõsad koovad lohutavalt oma roheluse kõige üle, varjates vigastusi. Kui teisiti, sõna-sõnaliselt täitub siin nüüd käsk „tagasi looduse juurde".

*

Maabunud *Kuivastes Muhumaal* näeb reisija kummalgi pool teed seisvat kivisambaid õige kohmaka toskaana kapiteeliga. Nad on dateerimata, aga nende vormid paigutavad neid umbes möödunud sajandi keskpaika. Tähelepanuväärseks saavad need sambad aga alles siis, kui lähemalt vaadelda nende küljes olevaid ja samba tüvega ühest tükist raiutud tahvleid: vasemal üksikasjaline ülesõidutaks märkimisväärsel kombel ainult saksa ja vene keeles — eesti talupojal pidi see küll peas olema; paremal Saaremaa vapimärk, — Muhu kuulub administratiivselt Saaremaa juurde, — kiivriga kroonitud kilp initsiaalidega DWGBE (Das Wort Gottes bleibet ewiglich = Jumala sõna kestab igavesti) ja tiibu laotava kurega kiivrikaunistisena.

See kurg on aga kurioosne eksitus. Õieti peaks see olema kotkas, sest vana piiskopkond Osilia oli pühendatud evangelistile Johannesele, kelle sümboliks teatavasti on hõbedane kotkas. Sellest ka saarel asuva pea- ja ainukese linna vanaaegne saksa nimetus Arensburg (kotkas on saksa keeles Aar), sõna-sõnaline tõlge keskaegsest ladinakeelsest *arx aquilae*, samuti nagu ta vapikujutis, kants ja kotkas. Need tõigad nähtavasti unustati ja nõnda on hilisem aeg, võibolla lähtudes linna eestikeelsest nimest Kuressaare, kotka tõlgitsenud kureks. Põlvnemisel heraldikas on, nagu näha, vahel oma eriline looduslugu.

Loodusilu poolest ei saa Muhumaad õieti rikkaks nimetada, insulaarne iseloom ja mere lähedus annavad ennast tunda. Maastikul ei puudu sellest hoolimata oma meeleilud. Lausikuina ja laiaruumilistena paistavad eriti silma kehvad karjamaad, kus kasvavad gruppides ümmargused, kuulisarnased, otsekui pöetud kadakapõõsad, ära näritud lambakarjade poolt. Rokokoo-pargiks on Aino Kallas nimetanud seda maastikku.

Pühapäeviti aga pakub mõlema Muhu pühakoja, Hellamaa apostlik-õigeusu ja Liiva evangeelse kiriku ümbrus pitoreskset pilti, kui naised oma vanaaegses värviküllases rõivastises — valge, punasega tikitud särk-pluus, põlv-vaba säravalt oranzhivärviline kuub, rikkalikult tikitud punane põll, valgekirjud sukad, valge tikitud tanukene pearäti all — kirikusse tulevad, stiilsed nagu ooperikoor. Ehkki vanaaegseid rõivaid argipäeviti nüüd enam mitte alati ei kanta, siiski nõuab hoolsalt hoitud traditsioon, et igal neiul oleks oma veimevakas täielik vanaaegne ülikond.

Väike valge evangeelne *Muhu kirik* oma järsu mustaks tõrvatud laudkatusega ja haritorniga sellel paelub pilku sihvakate proportsioonidega. Kes otsustab teda külastada, sel ei tule seda kahetseda. H. v. Wartberge' kroonikas esmakordselt nimetatud 1267. a., on ehitis oma praeguses kujus pärit küll alles XIV sajandi teisest poolest. Nagu kõik meie saartekirikud, on ka see ühelööviline, kahe võl-

vikuga, sirgjoonelise kooriga ja külgeehitatud väikese neljanurgelise koorilõpmikuga. Viimane, nn. *aedicula*, on erilisus, mis muidu kogu balti sakraalarhitektuuris ei esine. Omapärane on ka eraldatud välississekäik lõunaportaali väikese eeskoja kõrval palkonisarnasele mõisnikerõdule kiriku sisemuses. Tähelepanuväärse kiriku sisekaunistise moodustavad, peale puust lõigatud varabarokse kantsli, keskaegsed seinamaalid kooril, mis siin, tavalise lageda valge lubja alt vabastatuna on alal hoidunud selgemini ja ulatuslikumalt kui üheski muus Eesti kirikus. Gooti iseloomuga ornamentaalsete motiivide kõrval on siin julgetud kujutada ka inimlikke kujusid.[1]

Vähe maad enne tammi, mis umbes 4 kilomeetri pikkusena risti läbi Väikese väina kulgedes Muhu- ja Saaremaad 1897. a. saadik ühendab, tõuseb vasakut kätt, mitte kaugel maanteest, laialt lasuv, turjakas, lohklik ja muhklik muistse *Muhu linnuse* siluett vastu taevast. Mõjukad on need varemed isegi peale laastamist, mida siin toimetati, kui ta oma kivi ja mullamassid pidi andma tammi ehituseks.

Tähelepanuväärt on osa, mida see linnus on mänginud võitluses maa kristianiseerimise ja vallutamise pärast. Siin murti kibedas tapatalgus eestlaste viimne vastupanu. Piiskop Albert ja ordumeister Folquin saabusid 20 000-mehelise väega siia, Pärnu jõesuudmest üle jää tulles, 29. jaanuaril 1227. a. Kuuepäevase asjatu piiramise järel asuti mitmes kohas valle alt õõnestama, — kõrged, järsud ning jäätunud, oli neid võimatu tormijooksuga vallutada. Otsustaval päeval sõidutati valli ette piiramistorne, murti pihtaiast läbi ja kogu meeskond, samuti ka kõik rahvas, kes linnuses oli otsinud kaitset, mehed, naised ja lapsed, vanema Liivimaa riimkroonika andmeil arvult 2500, alistati ja tapeti kaheksakordse ülevõimu poolt meeleheitlikus võitluses peale üheainsa mehe, kes kavalusega pääses põgenema. Seda traagilist sündmust meenutab 700 aastat hiljem nende kangelasmeelsete, vaprate esivanemate poegade poolt samale paigale püstitatud lihtne kivisammas.

*

Kuressaare võtab saabujat vastu vaikse pidulikkuse võluga, mis sellele rahulikule linnale omane. Tänavaid täis päikest ja rõõmsat meretuult palistavad valkjaskollaseks, tuvihalliks või kahvaturoosaks lubjatud mõnus-graviteetse rühiga biidermeieriaegsed majad. Pikkade aiamüüride üle riputavad õitsvad põõsad oma oksi. Lõbusad punased kivikatused valgeks lubjatud servade, harjade ja korstnatega eralduvad mõjukalt võimsate vanade puude roheluse või taeva võrratu siidise sina taustal. Ja ülal selles sinas liuglevad ja ristlevad lumivalged kajakad lõpmatuis parvedes.

Varahommikul võib turu külastaja kaasa elada veetleva vaatemängu, kui vahest mõni kalur oma raskesti koormatud vankrilt räime õhku viskab: vihise-

[1]) Venelased taganemisel suvel 1941 põletasid kiriku ja torni katused.

des sööstab tiirlev, teravalt luurav kajakatekari saagi kallale, et kohe peale seda metsiku kisaga jälitada kaaslast, kes selle nokka on saanud. Pärast turutunde aga, kui jätised siin ja seal kokkupühitult ootavad koristamist, võtavad kajakad ned hunnikud oma valdusse, igaüks oma saagipaika eraomandina kadedalt valvates ja ähvardavalt võimalikkude juurdehiilijate kaitstes.

Kui turutoimingu kirju zhanripilt, see rahvatüüpide galerii, on laiali valgunud, leiab külastaja mahti heita pilku väikesele, aga hästi mõõdetud *raekojale XVII sajandist,* mille ehituse algatas tolleaegne rootsi kuberner krahv de la Gardie, ühes ta kulunud ulgutrepi ja skulpeeritud portaaliga; vastas asetseb omaaegne linna vaekoda 1663. aastast, hoone iseloomuliku treppviiluga; teisal kerkib üle punaste katuste ampiirstiilis ehitatud Püha Laurentiuse kiriku torninõel. Joonistaja, hulkudes mööda tänavaid, täidab visanditevihiku hulga motiividega, millede seast küllap ilusad hooviväravad kivist raiutud ehtevaasidega tulpadel annavad ainet mõnelegi meeleolukale ofordile.

Kõige tähtsam ja mahukam ehitusmälestis selles vanas hästituntud mudaravilinnas on kahtlemata *keskaegne kants XIV* sajandi keskpaigast, parimini säilinud piiskoplik residents vanaliivi orduajast. Rootsi valitsuse ajal ümbritseti kants kõrgete kindlusvallidega, mis väljastpoolt kaetud hästi alalhoidunud tahutud kividega, ja kraaviga. Läbides kaarja tunneli jõuame selle valli sisepoolele, lossi juurde. Kvadraatsel põhiplaanil samasuguse sisehooviga kerkib võimas hall, väljastpoolt aknaavaustega vaid harvalt läbimurtud müüristik hästiasetatud tahutud kividest, põhjapoolsel küljel kindlustatud kahe tüseda kvadraatse kaitsetorniga, mis katusena kannavad lihtsaid madalavõitu püramiide. Hoovi fassaadi kaunistavad peenes gooti kivilõikes aknaraamistikud. Rohkearvulistest siseruumidest on tähelepandavad ilus kahelööviline kapiitlisaal oma gooti ristroievõlvistikuga ja sellega liituv kabel. Viimane majutab Kaarma endise nikerdaltari keskmist osa, mis kujutab Maarja kroonimist Kristuse ja Jumal-isa poolt, peen hilisgooti töö, oskamatu restauratsiooniga aga kahjuks rikutud. Lossis asetseb nüüd Saaremaa muuseum, loodusteaduslikkude, kultuurilooliste, arheoloogiliste ja etnograafiliste kogudega.

Endistest kantsi elanikest, vaimulikest aukandjaist, kes siin resideerisid, polnud mitte vähesed elurõõmsad isandad; nii võis lossis tihtigi minna lõbusasti. Ja see maja, tähtis sõjalise kindlusena samuti kui poliitilise ja kaubandusliku elu keskusena — piiskopid arendasid laialdast väliskaubandust —, sai ühtlasi seltskondliku elu kogunemispunktiks. See kõik kohustas vasalle tihti kauemaks siin peatuma, ja nõnda ehitasid rüütlid endile kantsi lähikonnas maju, millele lisandusid kaubapoed ja käsitööliste töökojad. Siiski omandas see linlik asundus, keskaegne *suburbium,* all-linn, alles XVI sajandil linnaõigused: hertsog Magnus andis talle 1563. a. n. Riia õiguse.

Juht, kes on talutanud külastajat läbi käikude ja kambrite labürindi, peatub lõpuks ka ühe sünge kongi ees ja jutustab, kuidas poolteisesaja aasta eest siit leiti

ühe rüütli luukere, laua ees istudes, millel tühi veekruus ja tükk kõdunenud paberit, esimesel puudutusel olevat aga kõik põrmuks kokku varisenud. Vanajutu järgi saanud rüütel selle õudse karistuse osaliseks selle eest, et ta ühe nunnakese ära võrgutas.

Ajalugu täisimbunud lossi sisemusest jälle õue astunud, päikesepaistesse ja rohelusse, ei jäta külastaja tegemata ringkäiku vanadel vallidel. Kõrgete, kohati tihedalt kasvavate, kohati harvemalt seisvate puude all kõndides, saab ta segamatult mõlgutada oma mõtteid, siin pilku linnale heites, seal silma kaugele merele rännatä lastes. Imeline vaikus ümberringi, mida ta vastu võtab kui haruldast heategu.

*

Risti läbi saare lõunapoolse osa, üle kehva, kivise karjamaa, mida katavad kadakad ja sarapuud, läbi männi- ja tammemetsade — vilgas siniraag, mandril saanud harulduseks, lendab siin tihti üle tee —, mööda õlgkatustega küladest, viib tee Kuressaarest *Kihelkonnale* lääneranniku1, kus sügavad lahed moodustavad loomulikke sadamaid. Siin asub omapärane inimesliik, puhtakujuline saarlase tüüp. Ehtsa meresõitjana hoolib mees harva põllust ja niidust, neid harivad naised ja lapsed. Mehe tööpõld on meri. Kui ta just merel ei purjeta või kala ei püüa, istub ta naabriga võrgumaja ees ja heietab oma jutulõnga. Uljaste meriröövlite järeltulijana harjunud saju ja rajuga oma elu kaalule panema, tormidele trotsima ja ka märatsevalt merelt oma saaki ära kiskuma, on saarlane kuival maal arendanud nöökavat huumorit, omapärast mahlakat kõneviisi. Vere poolest segatud rootsi asunikega ja kõigist maailma maadest sellel kariderikkal kaldal randunud ja siia jäänud inimestega, on saarlase tüüp siiski säilitanud ülevõimu ja võõrad sugemed endasse sulatanud. See on terve tüüp, keda karm elu on kujundanud ja kes alla ei anna.

Kihelkonna lahes asetseb *Vilsandi* saar ühes ümberolevate Vaika rahnudega, mil omapärane ning ainulaadne Eesti linnujaam. Loetlematud merelindude tõud, mitte kunagi kohutatud laskudega, pesitsevad siin selles „linnuparadiisis". Rikas väli teadlase tähelepanekuile, unustamata mälestuspaik igale loodussõbrale. Välismaalistest külastajaist mainitagu vaid krahv Zedtwitz'i, kes on siin ühe suve veetnud ja oma elamusi kirjeldanud ilusate päevapiltidega kaunistatud raamatus „Vaikarahnude linnulapsed".

*

Tõesti omapärast, mandri asundustest märgatavalt erinevat pilti pakuvad *Saaremaa külad*. Enamasti tihedasti kokkusurutult seisavad talud, tihti ümbritsetud tervest tuuleveskite pärjast. Need tuulikud, nn. pukktuulikud, oma iseloomuliku ehitusviisiga — kogu püstlaudadega löödud neljakandiline tuuliku kere on pööratav maa sisse rammitud telje ümber — moodustavad kaugele nähtavaina saareküla erilise tunnusmärgi. Nägime neid veskeid juba Muhu-

maal, näeme neid siin Saaremaal, ning Hiiumaal ja Vormsi saarel kohtame neid jällegi.

Erakordselt maalilisena asetseb säärane küla maastikus. Kõrgete, põliste pärnade ja jalakate all, sihvakate sulgvõraste pihlakate vahel seisavad madalad, pikad majad oma suurte ja soojade õlg- ja roogkatustega, harjadel paariviisi seotud lattide read, paistes okkalistena vastu taevast. Vastu seda hõbekalt sinist taevast, nagu see kogu Eestis ainult Saaremaale omane. Blondid on need katused uutena, sügav-soepruunid nagu samet, kui nad vanemaks on saanud, ja tumeoliivselt löövad nad helkima, kui sammalvaip on laotunud nende üle. Kõrged on nende harjad, vanadusest tihti lohku vajunud, lainjalt kerkivate kühmudega, sügavale alla ulatuvad räästad. Hoolsalt hoitud traditsioon külade ja hoonete kavastises ja ehitamises on loonud ja siiani suutnud hoida peaaegu puutumatuna selle nii kütkestava stiilse ühtluse, mida vaid harva veel kohtab mandril.

Kuivalt laotud kivivallid palistavad kaarjat külatänavat mõlemalt poolt ja üle nende sirutavad end igal õuel tihedas rühmas üleni helerohelistesse väätidesse kasvanud humalalatid — iga õige saaretalunik pruulib oma pühadeõlle ise. Hõre, kerge suits tõuseb tasa virvendades silmatorkavalt saledaist korstnaist, mis kummalgi poolel kannavad kitsaid jalaaluseid korstnapühkijale. Ka need korstnapead on Saaremaa talumaja tunnusmärgiks, mida mujal ei leidu: Kaarma kodune dolomiiditööstus toodab neid ahtaid, ühest tükist väljatöötatud korstnapäid tervele saarele. Kellel aga õnne on, see satub siin-seal mõnes õuenurgas veel igivanale primitiivsele telgitaolisele suviköögile, mis on vist küll vanim eesti kolde kuju lahtise tulega.

Küla taga levib lõputu, üksildane karjamaa. Lambakarjad kadakapõõsaste vahel. Kuskil külakarjase muldonn, tohu, lehtede ja hagudega kaetud, mõned kartulivaod küünralaiusel maaribal selle ees.

Karjasel on külaline. Taat apostlipeaga, teest väsinud, on ta juures peatunud. Vagusal pilgul istuvad nad seal sammaldunud kivil, vaikivad või puhuvad tasast juttu.

Kolm kirikut Saaremaal on küll külastamist väärt. Kellele aga vanad kirikud midagi ei ütle, see sõidab neist mööda ja jätab vahele ka selle lõike.

Neljasaja-aastane on esimene seni teatavaks saanud eestikeelne raamat, 1535. a. Wittenbergis trükitud Wanradt-Kõlli katekismus. Vanimaid eestikeelseid pealkirju aga, kui ta on ehtne, tohiks küll olla *Kaarma kiriku* portaali kõrval seina müüritud kivitahvel, kus antiiksete tähtedega on märgitud:

SEL . AAS . TAL
ON . SEKIRK . WAL
MIS . SA . NUD.
PET . RI . PAE.
WAL . AN 1407

See pealkiri, katekismusest 128 aasta võrra vanem, võib märkida ainult kiriku ümberehituse valmimise daatumit, kui algupäraselt ühelööviline kirik muudeti kahelööviliseks. Kiriku algkuju tuleb küll arvata XIII sajandi lõppu. Aga võlvid, ilma tugipiitadeta lihtsalt müüridel lasudes, võisid suure kandekauguse tõttu pragunenud või isegi sisselangenud olla, mis põhjustaski ümberehituse. Nüüd on pikihoone kolme saleda kaheksatahulise sambaga jaotatud kahte löövi, kusjuures sammastele vastavad silmatorkavalt tugevad tugipiidad välimuses, et kindlustada ka vigastatud seinu. Hiljem ehitati läänekülje tugevdamiseks veel torn, mis samuti varustatud tugipiitadega. Tornikiiver, tõsi küll, on pärit palju hilisemast ajast.

Nende ümberehituste puhul näivad kunagise plastilise dekoratsiooni osised sissemüürimisega pieteetlikult säilitatud olevat. Nii näeme kõrgel torni küljes väikest primitiivset ristilöödu kuju lihtsa, kahest diagonaalselt asetatud kiviplaadist moodustatud viilu all, kummalgi pool mõlema roimari ristid. Sisemuses näeme kesksammastesse sisselastuna fragmente loomakujudest ja fantastilistest olevustest, millede vormid viitavad päritolule romaani ajast.

Vanim osa kiriku sisustisest on hilisgooti altarikapp, kahjuks mitte enam terviklik. On juba mainitud, et selle keskosa säilitatakse Kuressaare lossikabelis. See keskosa on aga juba XVIII sajandil asendatud maalitud ristilööduga, signeeritud „pinx. Anderas S: Schielderup: 1790". Tiivad on rüüstatud: kaheteistkümne apostli, samuti kogu teost krooniva Kristuse kui maailma kohtumõistja puust nikerdatud kujud on ümber paigutatud uue altarimaali, Otto v. Moeller'i „Ristlöömise" pseudogooti raami külge. Paigale on jäänud üksikud väiksemad kujud, Maarja, Johannes, inglid piinariistadega.

Hilisrenessansi vormides kantsel, eri päritoluga osadest kokku pandud, suudab huvitada vähem. See-eest köidab kõrgel määral tähelepanu seesmine, kahjuks kinnimüüritud, ristikheinalehtkaarega põhjaportaali barokne raamistik. Kahele rikkalikult kaunistatud sambale toetuvad baroksed koolutatud viilu- resp. simsitükid, milledele on asetatud kaks lamavat inglikuju, kes käega osutavad kõrgusse. Viiluväljal puust nikerdatud polükroome, paljufiguurne, õige väljendusrikas ja liikumisrohke haudapanemise grupp. Selle üldkompositsiooni arhitektuursete osade värvilises käsitluses domineerib helesinine, mida on kasutad ka pilastritega liigestatud aadlike istmete ja kantslitrepi juures. Seda sinist elustavad paljud valkjad helbekesed, mis täpsemal silmitsemisel üllatuseks osutuvad puha hajuvaiks inglipeakesteks. Tähelepanuväärt on ka üksikud suured, rikkalikult puust nikerdatud vapid ja väiksemad kirikuteenistus-riistad, — on tõesti üllatav kohata väikeses maakirikus nii palju kunstajalooliselt huvitavat.

See kunstiline ja ajalooline huvi leiab ka kiriku lähimas ümbruses uut toitu. Naabruses asuv *kalmistu* on ilusamaid maa matmispaiku. Kohalik, skulptuurseks käsitluseks hästi kohane kivi, Kaarma dolomiit, on äratanud kujutava fantaasia looma mitmekesiseid hauaehteid. Mitte ainult aadliperekonnad, ka

lihtsad talupojad on püstitanud maetute mälestuseks kauneid kiviriste, hauaplaate, urne kandvaid sambaid ja isegi terveid mausoleumeid.

Kirikust mitte kaugel asetseb ida pool väikese muistse *Kaarma linnuse* vall avara vaatega maastikule. Ja lõppeks suur vana õlgkatusega krohvitud kirikla kõrgete vahtrate varjus, kiriku külje all, luuderohuga ärakasvanud akendega ja akna all laiuvate jugapuupõõsastega ning avara vana aiaga pakub mõnuleva rahu ja maapaigalise eraldatuse pilti. Selle Kuressaarest hõlpsasti kättesaadava koha külastamine tohiks niisiis küll olla tasuv.

Erinevaid ehitusjärke osutab ka Valjala kirik, vanim Saare kirikuist. Umbes XIII sajandi keskpaiku valmis liigestamata kolme võlvikuga pikihoone, mille idapoolseim võlvik täitis kooriruumi ülesannet. See on üleminekustiili periood romaani stiilist gootikale, mida paneme tähele sel ehitisel, nagu tõestavad läänefassaadi ehtevormid ilusa romaani portaaliga, mille kohale aga juba on paigutatud gooti ehisviil. Sajandi teisel poolel ehitati kirik kõrgemaks; peale selle sai ta pärast idapoolse seina läbimurdmist omaette kitsama koori. Uue muutuse tõi kirikule XV sajandi lõpul viiekülgse hilisgooti apsiidi juurdeehitamine, millega Valjala kirik sai kõigi meie saarte kirikute kaunivormilisima koorilõpmiku. Umbes XVIII sajandi keskel sai kirik lõppeks massiivse neljakandilise, koori lõunaseina külge liidetud torni. Nähtavasti valiti see meie kirikuarhitektuuris ebatavaline tornipaigutus selleks, et mitte rikkuda vormikaunist ja stiilset läänefassaadi, ja saavutati seeläbi, vahest ilma et seda oleks tahetud, maaliline üldpilt. Kahjuks on XIX sajandi mandunud ehitusmeelsus võimalikuks pidanud hoonele õige saamatuid väliseid tugisambaid külge pookida ju katuse madaldamise kaudu osaliselt rikkuda läänefassaadi kauneid petikkaari. Hoolimata kõigest on ja jääb Valjala kirik siiski meie keskaegse ehituskunsti üheks huvitavaimaks näiteks.

Ruumikas sisemuses häirib siiski väga hiljuti ehitatud puupõrand, mis algupärasest kiviplaatidega põrandast asetseb umbes 3/4 meetrit kõrgemal. Seeläbi on taseme vahe pikihoone ja koori vahel — koori põrand oli algupäraselt mõne astme võrra pikihoone põrandast kõrgemal — mõistmatult hävitatud ja loomulikult on tunduvalt moonutatud ka seinapiitade mõõtevahekorda, kuna piitade baasid nüüd on peidetud sügavale laudpõranda alla. Omaaegsest maalitusest, mis paksu lubjakooriku all varjus, on nähtavaks tehtud vaid üksikud telliskivipunased ratasristid. Altari pealis ja kantsel on klassitsistlikud. Väärtuslikemaks esemeks kiriku sisustisest tohiks küll olla imeilus rikkalikult ornamenteeritud ristimiskivi, mis aga kahjuks tarvituselt kõrvaldatud ja kuhugi nurka lükatud. See on suurelt nähtud, detailides tundelise meisterlikkusega käsiteldud kiviraiduri töö põhjamaise romaanika vormides.

Umbes 3/4 kilomeetrit kirikust kagu pool asetseb keset tüüpilist Saaremaa lausikut karjamaad *Valjala linnus*, üks suurejoonelisimaid mitte ainult saartel, vaid kogu Eestis. Linnusel on ovaalne kuju; linnuse õue ta kivirakkeis kaevuga ümbritseb 4—7 meetri kõrgune ringvall, põhja ja lõuna suunas on selle läbi-

mõõt 48 meetrit, ida ja lääne suunas 86 meetrit. Pärast Muhu linnuse langemist pidi see kindlus ilma suurema vastupanuta alla andma. Garnison, et vältida Muhu linnuse kaitsjate saatust, nõustus ristimisega; vanemad loovutasid oma pojad pantvangideks, kõik, linnuses olijad käsutati massristimisele ja Valjala sai seega lähtekohaks ristiusu levitamisele kogu saarel. Siin lõppes eestlaste juba veerand sajandit kestnud võitlus oma rahvusliku rippumatuse eest ülevõimsate ristirüütlite kolonisaatorliku sissetungi vastu.

Väike *Karja kirik,* väiksem kõigist keskaegseist Saaremaa kirikuist, on vaidlemata ilusaim, stiilipuhtaim, tervikulisim ja kunstipäraseim varagooti maakirik tervel Baltimaal. Tornita seisab see range hall hoone oma väikese künka otsas, ümbritsetud puude rohelisest pärjast. Pikihoone, samuti kui veidi kitsam ja madalam koor, on kaetud lihtsa kahekelbalise katusega punastest, vanadusest mustakstõmbunud kividest. Lõunapoolse seina külge liitub väike eeskoda järsu pultkatusega. Selge tahe on kujundanud selle lihtsa, veenva ühtsuse rangeist geomeetrilistest vormidest.

Astume kirikusse läbi hästiproportsioneeritud, suurejooneliselt profileeritud läänepoolse peaportaali, mida paremalt ja vasakult flankeerib realistliku lehtkapiteeliga sammaspaarik. Meie ees asetseb kahe võlvikuga kogudusruum, millega liitub kooriruum, kumbki kaetud ristroievõlvidega. Silm libiseb mööda vöötkaari ja võlviroideid üles, mis tavalisest lubjakihist vabastatuina näitavad hoolikat ladu tahutud kividest; riivab rikkalikult profileeritud triumfikaare tulpi ja nende skulptuurehet; peatub koori maalinguil.

Sammume pikkamööda edasi ja avastame vasakul, põhjapoolsel seinal ühe skulpeeritud humoristliku vöötkaare konsooli: vanakuri ahvatleb oma sosistamisega kaht kirikulist lobisemisele, kolmas tõstab hoitades käe suu juurde, tema kõrval roos, vaikimise märk.

Eriti rikkalikud on triumfikaare talumite skulptuurigrupid, lõuna pool kujutis püha Nigula elust, põhja pool püha Katariina õlipuuoksaga ja raamatuga, kumbki grupp suletud samasse arhitektoonilisse raamistikku, peafiguurid baldahhiini all. Lisaks üllatusele nii rikkalikku ehet ühes väikeses maakirikus üldse kohata, nõuavad maitse ja harmoonia, millega siin ehituskunst ja raidkunst ühendatud, ehtsat imetlust.

Triumfikaare all, põhjapoolsel küljel seisab ka valjult arhitektooniline kaheksakandiline ristimiskivi, ornamentaalseilt detailidelt küll mitte nii rikas kui Valjala oma, aga üldkujult saledam ja ohtrama liigestusega.

Prof. Helge Kjellin, kes sellele kirikule on pühendanud terve monograafia, arvab ta ehitusajaks aastad 1345—1350. Sama teadlase juhatusel hoolsalt restaureeritud maalingud on ornamentaalsed, kuigi mitte eriliselt rikkalikud, ent siiski huvitavad oma mitmesuguste sümboolsete kujundite, nagu ratasristide, pentagrammide, svastika, jms. tõttu: kõik need märgid peavad küll esijoones kurja väärama.

Meie lahkume kirikust lõunapoolse juurdeehitatud eeskoja kaudu — see on ka ainuke muudatus, mis kirikule ja nimelt juba varakult on osaks saanud — ja õue astunud, heidame pilgu tagasi portaalile. See on väiksem kui läänepoolne, kuid tähelepanuväärіv kogu Baltimaal haruldase, omapärase ehte, figuurirohke supraportaga (uksepealisega) kivireljeefis. Pisut rõhutud kvadraadile on asetatud viil, mille välja ehib ristlill tähega ta kohal; kvardaati endasse on mahutatud primitiivne, aga oma ranguses monumentaalne ristipoomise grupp täis naiivset realismi. Lunastaja ristiharude all seisavad leinates Maarja ja Johannes; edasi vasakul ja paremal oma ristidel mõlemad kurjategijad, kelle hinged nende suude kaudu väljuvad väikeste lapsukeste kujul, keda ühel pool võtab vastu ingel ja teisel pool põrguvaim.

Mulje, mis siit kaasa võetakse, ei tohiks nii pea kustuda.

*

Karja lähedal Saaremaa põhjarannikul on Triigi sadam. Siit jõuame tunnise ülesõiduga Sõrule *Hiiumaal.*

Kuigi mõlemad saared asetsevad lähedases naabruses ja kuigi nende vahel on mitmeti sugulust, märkab ometi pealiskaudnegi külastaja erinevusi maastikus, ehitusviisis ja rahva iseloomus.

Tahaks keegi Hiiumaa maastikku iseloomustada sümboolses pildis, peaks ta seda saart nimetama kibuvitste ja kadakate saareks. Teeäärtel, põllupeenrail, karjamaal, kuhu me iganes pöörduksime, kõikjal silmame neid mõlemid iseloomulikke põõsaid, sageli teineteise hõlmas.

Seal seisab kuskil vana hall jääaegne kivirähk, majakõrgused sammaldunud mürakad, nende kõrval suuri vanu, samblikest habemikke kaski, ja kivi külge liibuvad tihedalt kadakad ja metsikud roosid, roospunased õietaldrikud oliivrohelises okastikus.

Käina kohalt kagusse asetseb väike *Kassari* saar, Hiiumaaga ühendatud kahe tammi varal, mis läbistavad pehmelt õõtsuvaid, tasa sahisevaid kõrkjavälju. Maastik, üksildane ja vaikne, tõuseb, pikkamööda lõuna-itta ja lõpeb kõrge, mere poole kaunis järsult langeva kruusavalliga. Tihe kadarik siin ülal; meie jalge eest varjatud, lõunapäikesele avatud, lausik riba viljakat maad, kus puude all põldude ja niitude vahel maju, õdusaid vanu taluhooneid; ja kaugemal pastellsinine meri kuldsete laidudega kahvatusinise siidise taeva all, kus hajuvad pärlmutrised pilved. Õhtul aga, kui loojenev päike juba üsna madalalt riivab kadakatihnikut meie ümber, löövad põõsad põlema, loidavad rohelises tules, kuni veel hõõgub viimne päikesekiir. Siis kastub kõik leige suveöö valevasse videvikku.

Imeliselt valgena kui linane kangas kulgeb nüüd vaikne tühi maantee hahkjasroheliste, kergesse valkjasse uttu loorunud põldude vahel.

Ka Hiiumaa talumajale on iseloomulik õlgede või rooga kaetud kelpkatus. Ja siiski ta erineb Saaremaa taluhoonest. Toekas, müüritud, tihti paeplaatidest laotud korsten, mis nii märgatavalt erineb Saaremaa saledast korstnapeast, see üksi seda vahet ei tee. Ja kuigi näeme vahel valgeks krohvitud majaseinu, on ülekaalus ometi hõbehall palksein. Need üksikasjad niisiis ei tähenda kõrvalekaldumist saarte ühistest traditsioonidest.

Kuid Hiiumaa külaehitusmeistreid peetakse taibukamaiks ja vilunumaiks ka naabersaartel. Ja kui küsida, milles see nende tunnustatud üleolek seisneb, siis tunnetame määravana arenenud proportsioonimeelt, mis Hiiumaa ehitusmeistreile omane. Ja selle hea proportioonitunde kõrval paistab silma võime ühte liita traditsioonilisi elemente uutega, kui soovitakse, moodsatega, üheks tervikuks.

Võrreldes vana talumaja madala majaseina ja väikeste akendega tuleks uuemate ehitiste kõrgemaid seinu ja vastavalt suuremaid aknaavasid nimetada moodsaiks; kuid siin osatakse neid hästi kooskõlastada vana mõnusa õlgkatusega, nii et hoolimata saledamaist mõõtevahekordadest ometi säilitatakse vanade majade kodusus. Mida see tähendab, seda peaksime oskama hinnata, kui meenutame näotuid tsinkplekist katuseid, mida mujal peetakse moodsaks ja praktiliseks, kuid mis silma haavavad karjuva dissonantsina ümbrusega. Ja kui ka üks meie vanasõnadest kogu talupoegliku materialismi sõnastab lauses: „ilu ei anna patta panna", kindlasti ei ole see vanasõna leiutatud Hiiumaal. Ande kõrval tunda ja kujutada harmooniat, mis selle saare külaehitusmeistreile on toonud osavuse kuulsuse, on hoolikas käsitöölik teostus küll endastmõistetav.

Osavus, vähemalt taibukus ja hoolikus, peab küll olema hiidlastele üldiselt omane, sest see pole juhus, seda märgitagu muuseas, et siinsed tüdrukud kuuluvad otsitavaimate majaabiliste hulka kogu Eestis.

Nende eelistega seltsib iseloomu rõõmsameelsus, naerev optimism, mis avaldust otsib muigavas sõnakuses kuidagi fantastilise, groteskse, aga piltlikult-plastilise hoiakuga. Muretsed sa kuskil rannas, et ei tea, kas vesi peaks olema sügav, saad rahustava vastuse, et „oh, siin ei saa seistes juuagi".

*

Ühe legendidest ümbritsetud paiga peidab Hiiumaa — endise *Suuremõisa lossi*. See on hilisbarokne ehitis, kõigi oma kõrvalhoonetega stiiliühtlaselt tervikuline grand-seinjöörlik looming XVII sajandi lõpust. Jakob de la Gardie, rootsi päritoluga aadlik, ehitas ta. Nöörsirged teed kulgevad lossist kilomeetrite kaupa kaugele maa sisse, kahelt poolt palistatud lõpmatute puude ridadega. Hiljem omandas lossi poola kammerhärra Ungern-Sternberg, kelle isik Ungru krahvina on saanud paljude suuliste õuduslugude, samuti kui kirjanduses käsiteldud meriröövlijuttude peakujuks. Veel tänapäeval, kus endine hiilgav härraste-

maja teenib lihtsaid ja rahulikke koolimaja ülesandeid, seisavad suures hallis mortiirid tunnistajaina kunagiste lossihärrade sõjakast vaimust ja lossi kaitsevalmidusest.

*

Vormsiga lõpetame oma saartesõidu. See on saar vanadest rootsi päritolu talupoegadest ja kalureist asukatega, kes enda omapära säilitanud läbi aegade. Ka rootsi keel, mida see saarerahvas kõneleb, on vanaaegne ja praegusaja rootslasele mitte ilma pikemata arusaadav. Nii saab põguski külastaja siit muljeid, mis sootuks erinevad nendest, mida pakub muu Eesti.

Naised, keda me võib-olla tähele panime juba väikesel aurikul, mis meid tunni ja veerandiga Haapsalust Sviby'sse tõi, kannavad pea eranditult oma vanaaegset rõivastist: paksu, rasket, musta, tihedalt kurrutatud villast kuube, mis lasub õlgadel ja mida rinna alt lai nahkvöö koos hoiab. Selle peal kerge lahtine, enamasti kahvatusinine pluus-jakk. Tumeda, punase või lillaruudulise peäräti alt vaatavad välja kaks kõhna patsi, mille otsi ühendab lahtiselt rippuv lint. Mustast nahast peenevoldilised kontsadeta pastlad valgete sokitaoliste villaste sukkadega katavad jalgu ja nende peale on tõmmatud paksud ere-oranzhid säärsukad.

Vormitud-paksud näivad naised selles rõivastises, võrreldavad „Brassempouy Veenusega", kuid siiski ei puudu selles omapärasuse võlu. Selle omapära juurde kuulub lisaks tingimata iga naise, nii kuueaastase plikakese kui ka kuuekümneaastase eidekese käsivarrel rippuv valgekirju triibuline task kudumistööga. Kõik, mis seelikut kannab sel saarel, liigutab vardaid, — teel olles, lobisemise juures, jah, isegi põllutööl, — ka siin hoolitsevad naised põllu eest, — kui kord hobused hinge tõmbavad, ei puhka ometi naiste virgad näpud. Nende kummaliselt pelglike naiste näpud, kes võõra pilgu eest kõrvale hoiduvad, teelt metsa astuvad, kui neile vastu juhtud, end majanurga taha varjavad, kui keegi nende talule läheneb. Juba laeval istusid nad tihedalt koos, käsi suul, vaikides või vaid sosistades juteldes.

Kummaliselt vaikivana ja pelglikuna paistab ka Vormsi maastik, kuidagi mahajäetuna. Üksildaselt matkad siin kehvade põldude ja kiviste karjamaade vahel, mida loetlematud tarad moondavad keeruliseks labürindiks, üksildaselt ka läbi lehtpuusalude, mis seal ja teal ulatuvad tee äärde. See üksildus mõjub peaaegu kehalikuna looderannas, kus lahtine meri avardub meie ees. Kaugele piki randa ulatub pimestavalt valgeks küüritud kivirähk; vahedalt eraldub sellest kõrbenud, pruunjas karjamaakamar, kus kasvavad segipillatult kadakapõõsad ja noored kuused; pilku kaugemale maa sisse tõkestab vana männimetsa kõrge tume sein.

Vaikselt seisavad ka pruunid külad selles vaikses maastikus. Pikki viilmaju katavad sammaldunud õlgkatused, ülal harjal okkaline latirida. Tihti on majade

eluosa püstlaudadega vooderdatud, seinad punaseks, servad ja nurgad valgeks värvitud. Nii on rootsi komme. Ja ikka jälle need iseloomulikud tuulikud, väikesel künkal küla servas, otse merekaldal, igal pool, kus tiibu võiks tabada tuul. Nii on jälle saare komme.

Hullo külast, saare keskusest, jalutame läbi toreda kõrge metsa, vägevate mändide ja kuuskede vahel, ümbritsetud rahust ja vaikusest, lähedase kiriku juurde. Tornita seisab väike hoone, seinad valged, katus must. Suur, pikk punane-valge õpetajamaja seal kõrval mõjub peaaegu avaramana kui jumalakoda. Astudes kirikusse, ootab meid rõõmus üllatus: nagu oleks see puhas ruum ehitud puha kirjude lilledega, nõnda mõjuvad XVII sajandist pärineva kantsli ja altari naiivsete, eredate värvidega värvitud puunikerdised.

See suurest maailmast nii kauge kirik varjab aga hinnalise haruldusena ühe värvimata, puust nikerdatud madonna XIV sajandist, mis nii kompositsioonilt kui väljatöötuselt Tallinna selleainelistest kujudest märgatavalt erineb. Jumalaema on siin kujutatud poollamavas asendis, kuidas ta selga oma aseme seljatoele najatab ja last süles hoiab, ülakeha kitsas rõivas, alakeha ja jalad vaibaga kaetud. Vormide täidlus, rõivastise pehmed, voolavad voldid, mis millegagi ei meenuta põhjasaksa puunikerdajate kõhetut, nukelist stiili, kelle töökojad Tallinnat varustasid, lasevad aimata prantsuse koolitusega päritolu. See on haruldus meie maal.

Nii vaikne ja rahulik, nii idüllikas kui see kõik täna ka näib, ometi tuletatakse meile meelde ka siin sõjahäda ja sangarisurma. Ühel kirikupinkidest avastame kellegi vaimuliku maalitud portree XVII sajandi rõivastises: see on õpetaja, kelle tatarlaste jõugud millalgi elusalt põletasid ta enda saunas. Ja väljas, kiriku ees, seal seisab lihtne, kohalike meistrite poolt saare kividest laotud Vabadussõja ohvrite mälestussammas.

Taamal aga, kalmistul, seisavad rohtunud, ununenud haudade kaunilt kujundatud saja-aastased kivist ratasristid, ja nende kõrval värsked kääpad lihtsate puuristidega, mida naiivne, peaaegu tahaks ütelda — kogelev iluvajadus on kaunistanud sisselõigatud kõhetute lillekimpudega kasteheintest ja murtud südamest. Nii väeti ja ühtlasi liigutav on tänapäeval elav rahvakunst.

KOLM SUPELLINNA

Pärnu on kuurordina tuntud 1839-ndast aastast. Linn asutati aga juba XIII sajandil ja kuulub seega vanimate Eesti linnade hulka. Ta asetseb samanimelise lahe ääres, neemel, mille piirideks põhjas ja idas Pärnu jõgi, lõunas aga Läänemeri.

Keskaegne Pärnu oli kaksiklinn. Jõe paremal kaldal asetses Vana-Pärnu, mille asutajaks oli piiskop Heinrich 1241. aastal; vasemal kaldal, otse tema vastas, Uus-Pärnu, asutajaks Saksa ordu 1265. aastal. Piiskopi ja ordu vahelised lõpmatud tülid mõjutasid, et ka mõlema linna vahel valitses alatine vaen,mis lõppeks põhjustaski Vana-Pärnu hävingu. Poola kuningas Sigismund III, kartes Vana-Pärnust võimalikku toetuspunkti võistlevale Rootsi võimule, takistas XVI sajandil selle linnajao uuesti ülesehitamist. Nii on see keskaegne piiskoplik Vana-Pärnu jäljetult kadunud. Uus-Pärnust sai hiljem Hansa liidu liikmena elav, laialt-tuntud sadamalinn.

Pärnu arenemine moodsaks komfortseks kuurordiks on eriti hoogsalt edenenud viimaseil aastail, Eesti iseseisvuse ajal. Ehitati uus, ajakohane ravila muda-, raba- ja muude vannide jaoks. Ilus eramaja omandati kasiino alla. Umbes 5 kilomeetri pikkusele supelrannale, laiendatud rannapargile, ilusaile laiadele puiesteedele, millede üldpikkus küünib 20 kilomeetrini, saab osaks parim hoolitsus. Moodne, suur, hiljuti valminud rannahotell on supellinna tänapäevase väljaehituse esialgseks krooniks.*

Suurimat külgetõmbejõudu omab Pärnu aga oma õnnelikkude looduslikkude omaduste poolest: soe merevesi, päikeseküllus ja avara, tasase ranna peen pehme liiv. Suur vana park on rannale kaitseks külmade tuulte eest. Linnas on peale selle rikkalikult avalikke kui ka eraaedu, mis suvise Pärnu otse uputavad rohelusse.

*

Eeskätt mudaravilinnana on *Haapsalu* juba üle sajandi tuntud ja kuulus. 1925. a. suvel tähistati raviasutiste 100-aastast kestust. Mis aga selle väikese

* 1941. aastal venelaste taganemisel varemeteks muudetud.

unistava linna terveilegi puhkuspaigana on alati meeldivaks teinud, on tema soodsad klimaatilised tingimused. Linn asetseb Haapsalu lahe ääres, mida Noarootsi poolsaar ja Vormsi saar põhjatuulte eest kaitsevad. Selles kaitstud olukorras saavutab merevesi kesksuviti Haapsalu geograafilise laiuse kohta erakordselt kõrge keskmise temperatuuri, kõrgema kui meie muudes rannalinnades. Ja soe, päikeserikas suvi on peaaegu alati ududeta.

Neile eelistele seltsib veel väikelinna idülliline rahu, mis oma muinsuste võluga omandab lisaks veel romantilist värvingut. Haapsalu on aga ka linn kõige arvukamate vabaõhu-skulptuuridega, mis püstitatud enamikult uuemal, s. o. iseseisvus-ajal.

Haapsalu linna asutas 1279. aastal piiskop Hermann von Buxhoevden, pärast seda kui juba varem, 1263. aasta paiku siia oli püstitatud Saaremaa piiskoppide mandriloss, kuna ka Läänemaa kuulus Saarema piiskopkonda. Selle lossi uhked, ulatuslikud varemed moodustavad tänapäeval linna võib-olla tähelepandavaima nägemisväärsuse. Lossikirik, varemete restaureeritud osa, kusjuures on osatud säilitada vanu vorme, üks vanimaid kirikuid Eesti maa-alal ülemineku ajajärgust romaanikalt gootikale, üllatab oma siseruumi avarusega. On ta ju ühelöövilise ehitisena, mille ruumimõju ükski tulp ei sega, oma võlvide 11,5-meetrise kandekaugusega ja kolme võlvikuga löövi 36,6-meetrise sisepikkusega suurim ühelööviline kirik mitte ainult balti, vaid kogu saksa keskaegses ehituskunstis.

Lassi endine kõrge sale läänepoolne vahitorn, nüüdne kiriku kellatorn — ta on kujunenud Haapsalu tunnusmärgiks — on külastamiseks avatud. Pilk siit ülalt linnale ta punaste, valgega ääristatud katustega ja tagapool asetsevale lahele ta maaliliste laidudega on ilusaimaid silmamälestusi, mida Haapsalu külastaja kaasa viib. Päris imeline on see vaade, kui muidu päikesepaistelisel päeval juhuslik vihmasagar peaks panoraami katma ja siis jälle paljastama, — need vahelduvad värvinüansid, need järk-järgulised vormide looritused ja loorist koorumised pakuvad tõelist maalilist naudingut.

*

Narva-Jõesuu, 13 kilomeetrit Narvast põhja pool, oli varemail sajandeil elav sadam. Pärast liitmist Venemaaga XVIII sajandil langes see koht tähtsusetuks kalurikülaks, et alles möödunud sajandi viimasel veerandil võita uut tähtsust õitsele puhkeva supellinnana. Sestsaadik on Narva-Jõesuu kuulunud arvukaimalt külastatavate supellinnade hulka Eestis. Juba endise Peterburi rahaaristokraadid ja kõrgemad ametnikud eelistasid Narva-Jõesuud puhkepaigana. Oma puhkuse nad veetsid isiklikes suvilais, milledest enamik on siis ka venemaitseliselt ehitatud.

Umbes 5 kilomeetri pikkune, 100 meetri laiune tasane, puhas, kõva ja siiski nii pehme liivariba, mis mahedas kaares palistab mereäärt, on asundusest lahutatud vana kõrge männimetsaga. Suurepärane on õhk Narva-Jõesuus — segu

päikesesoojendatud okaspuumetsa osoonist ja soolasest mereõhust. Ilusaile kosutavaile jalutuskäikudele meelitavad suur varjurikas park ja lähedased metsad.

Unustamatuks jääb jaaniöö Narva-Jõesuus, kui sidrunkollane kesköötaevas tuhandekordselt peegeldub kergelt liikuvas meres. Rannale on püstitatud jaanituleks terve ehitis vaigustest palkidest, mille otsa on vinnatud vana tõrvane paadikere. Must siluett seisab heleda taeva taustal nagu mingi eksootiline mälestussammas. Kui siis tuleriit süüdatakse, leegid praksudes üles kargavad ja metsik tuli lõõskab, millele seltsiks süttib hulk teisi lõkkeid piki randa, siis näib vana vaba paganlus veel kord üles tõusvat ja keema löövat ei mingit köidikut salliv uljas veri, mis sünnitas vikerlase.

JÄRELSÕNA

Jaaniööl ning jaanitulel lööb eestlases keema ei mingit köidikut salliv viikingi veri. Kümme jaaniööd järgimööda on nüüd mu kodumaa olnud tuledeta. Jaanitule põletamine on eestlaste igivana komme, võib olla alguse saanud mõnest poolunustatud rituaalist. Iseseisvusaegne traditsioon lisas vanale kombele uut sisu: see sai võidutulede põletamiseks mälestades neid võitlusi ja võite, mis eesti maale ja rahvale viimaks tõid tagasi ei iialgi unustatud vabaduse, mille tagaihkamine oli kui söe hõõgumine tuha all. Vabariigi president süütas tõrvikud, mida mootorratturid viisid laiali üle maa ka kaugeimasse kolkasse, kus tuleriit ootas sütitavat sädet. Mis ime, et bolshevistliku okupatsiooni võimud keelasid meie jaanituled. Nagu nad keelasid ka jõuluküünlad. Need keelud püsivad. Vabaduse ja valguse sümbolidki on vihatavad, kui kardetakse vabadust ja valgust ennast.

Eesti pagulased ükskõik kus maailmas pühitsevad jaaniööl võidupüha, ainult kodumaal on pime. Paljas kahtluse vari, et keegi seda võiks teha salaja oma südameski, on küllaldane selleks, et teda jälitatakse ja küüditatakse oma isade maalt.

Vähemasti 3000 aastat on too nüüd raudeesriide taha suletud maa olnud eesti rahva kodu. Kui tohime nn. kammkeraamilise kultuuri kandjaid soome-ugri kütte ja kalureid arvata eestlaste esivanemaiks, — kuulub ju eesti rahvas soome-ugri rahvaste hulka — siis on see rahvas juba 5000 aastat elutsenud samal alal. Vanimad siiani avastatud jäljed inimlikust asustusest Eestis ulatuvad aga tagasi VI-dasse aastatuhandasse e. Kr.

Eesti maastiku looduslikku profiili kujundanud geoloogilistest teguritest mainitagu esijoones mannerjääd, mis voolis need kirdest edelasse kulgevad moreenkuhjatised, kuhu inimene asus kündma ja külvama, sellal kui madal lääneranniik ühes saartega jääaja taandumisel pikkamööda kerkides merest sai loomulikuks alaks karjapidamisele. Eesti kultuurmaastiku ilmet, nagu seda määravad külad ja väljad, teed ja sillad, linnused ja linnad, on inimkäed joonistanud ümmarguselt 8000 aasta kestes, kusjuures suur osa sellest ajast on täidetud eesti inimese panustega. Neid generatsioone on palju, kes sellest maast siginesid, kes teda harisid, kaitsesid ja kujundasid, ning kes lõppeks läksid sinna puhkama. Eesti pagulane ei jätnud maha mitte ainult oma senise eluaseme vaid ka oma esivanemate mitmetuhandeaastased hauad.

Missugusena seda maad ja maastikku meie põlv eelmistelt päris, seda kirjeldasid eelmised leheküljed. Kuidas eesti rahvas seda pärandust iseseisvuse kestes on teisendanud ja kasvatanud, sellest püüavad teatada järgnevad read. Sissejuhatuseks sellele rapordile ei näi olevat ülearune lühidalt meenutada, missugune oli rahvas ise iseseisvuse saabumisel.

Kui Kaarel XII Nystadi rahuga aastal 1721 loovutas Eesti vene tsaarile Peeter I-le, pärast seda kui Rootsi kuningavõim täpselt 160 aastat oli valitsenud seda maad, siis sattus see esimest korda kogu oma senise ajaloo kestes idamaise voli alla.

Eesti keskajal, mille algust arvatakse eestlaste alistamisest saksa ristirüütlite poolt aastal 1227 pärast ligi kaks aastakümmet kestnud visa võitlust, moodustas Eesti ala osa tollest omapärasest riiklikust kujundist, mida ajalugu tunneb Vana-Liivimaa konföderatsiooni nime all. Saksamaaga kui oma emamaaga poliitiselt küll võrdlemisi lõdvalt seotud, oli Vana-Liivimaa kultuuriline ühendus Kesk-Euroopaga ometi pidev ja tihe. Eestlaste muistsel iseseisvuse ajal aga, mis umbes 1000 kuni 1500 aastat e. Kr. kerkib aegade hämarusest pikkamööda ajaloo valgusse, on see rahvas järjest tihedamaid suhteid arendanud läänemaadega, eriti Skandinaaviaga, nii kaubanduslikke kui sõjalisi. Alles eesti viikingiajal, XI ja XII pärastkristlike sajandite vahetuse paigu, sagenesid kauba- ja sõjasõidud ka Pihkvasse ja Novgorodi. Olid ju slaavlased alles keskmisel raua-ajal (400—800 p. Kr.) ilmunud eestlaste naabreiks Peipsi järve lõunaosa taha Pihkva-Irboska aladele. Nii olid siis eestlased, nii pikalt kui üldse omame neist teateid, aastatuhandate kestes kuni XVIII sajandi alguseni kujundanud oma eluviisi ja mõttemaailma otseses läbikäimises muude Euroopa rahvastega. Vene ülemvõim Eestis oli sellega võrreldes lühiealine: see kestis ümmarguselt 200 aastat, lõppedes 24. veebruaril 1918, mil Eesti end kuulutas sõltumatuks demokraatlikus vabariigiks. Noor vabariik pidi oma rippumatust peagi relvaga kaitsma asuma Nõukogude Liidu vastu, kes seda rippumatust lõppeks esimese suurriigina oli sunnitud tunnustama Tartu rahulepinguga 2. veebruaril 1920, kus »Venemaa tunnustab ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust, loobudes vabataht-

likult ning igaveseks ajaks kõigist suveräänõigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta», nagu vastav passus rahulepingu teises artiklis kinnitab.

Venemaa oli küll, nagu tähendatud, ümmarguselt 200 aastat omanud suveräänseid õigusi Eesti kohta; tegelikult aga säilis hulk aega selle maa omapära, püsisid ta läänemaised institutsioonid, ta kultuuriline orientatsioon läände, ta kohalikud keeled kirikus, koolis ja ametiasutustes, kogu ta euroopalik elustiil. Alles Aleksander III troonile astumisega 1881. aastal algas kõige euroopalise sihiteadlik väljatõrjumine siit ning asendamine venelisega, lühidalt, algas järjekindel venestamine: 1882 dekreteeriti vene keel asjaajamise keeleks ametiasutustes; 1887 tehti vene keel sunduslikuks koolide õppekeeleks; 1889 venestati Tartu ülikool, mille 1632. aastal oli asutanud Rootsi kuningas Gustav II Adolf päev enne langemist Lützeni lahingus; rööbiti meelitati ja sunniti rahvast vene usku. Esimesest sihiliku venestuspoliitika sammust 1882. aastal kuni Eesti iseseisvumiseni 1918. aastal oli nii siis eesti rahvast püütud masseerida venelasteks kolmekümnekuue aasta ehk ühe meheea kestes. Milliste tulemustega, seda näitab lahkulöömine Venest. Kuid vaimselt algas eestlaste emantsipeerumine vene mõju alt juba varem, milles tähtis osa oli muidugi eestikeelsel ajakirjandusel, mille vähenõudlikud alged ulatuvad XVIII sajandi teise poole sisse, kuni 1891. aastal hakkas pidevalt ilmuma esimene eesti päevaleht. Rahvusliku kapitali organiseerimise algust tähistavad esimese eesti ühispanga asutamine 1902 ja esimese eesti tarbijate ühingu ellukutsumine järgneval aastal. 1905 moodustati kirjanike ja kunstnike ühing »Noor Eesti», mille üheks sihiks oli Eesti vaimuelu teadlik ja tihe liitmine Lääne-Euroopa omaga; 1906 asutati esimene eesti õppekeelega tütarlaste gümnaasium Tartus; samal aastal etableerusid esimesed kutselised eesti teatrid Tartus ja Tallinnas; 1907 rajati Eesti Kirjanduse Selts oma häälekandjaga; 1908 avati Eesti Rahva (etnograafiline) Muuseum Tartus; 1909 toimus esimene eesti kunstinäitus. Need faktid näitasid ühelt poolt venestussurve mõningat lõdvenemist, — teiselt poolt nad tõestavad eestlaste hoogsat vaimset iseseisvumist.

Kahesaja aasta vältel ei suutnud venelased end eestlastele sümpaatseks teha, veel vähem suutsid nad venestuspoliitika vahenditega seda euroopa rahvast endasse sulatada. Nüüd on bolshevikud uuesti eesti rahva ja Eesti ala venestamise ülesande kallale asunud ja end sellega näidanud Aleksander III, vene kõige reaktsioonilisema tsaari taotluste jatkajana. Meetodid ei ole maailmale nüüd enam tundmatud: likvideerimine, deportatsioon ning venelaste asemele toomine, millega kaasub bolshevistliku usutunnistuse järelejätmatu ja vägivaldne propageerimine.

Nende mõningate andmete esitamine tundus olevat vajalik, kuna need hõlmavad tegureid, mis mõjutasid Eesti kultuurmaastiku kujunemist. Olgugi et eesti rahva psüühhesse ega intellektuaalsesse ellu vene mõju nimetamisväärselt ei ulatunud, suutis vene võim ometi suruda mõne joone meie maa ehituslikku

ilmesse. Peale suuremate linnade ja varakult Pihkva mõju alla sattunud Petserimaa ei olnud varem Eestis nähtud vene kirikuid. XIX sajandi lõppveerandil püstitas Vene riigivõim neid kõikjale üle maa. Võib ju ütelda, et need idamaised kujundid iseloomulike värvikirevate sibulkuplitega toovad midagi eksootilist eesti maastikku ja mitmekesistavad selle pitoresksust. Ent sama eksootilisus distantseerib nad ühtlasi maa põlisest põhilisest ehituslikust iseloomust. Nad pididki erinema, pidid sarnastama meie maad väliselt Venemaaga. Sama eesmärgiga püstitas Vene riigivõim ka raudteede puust jaamahooned ja vahiputkad, kõik ühtlaselt' määrdinud oliivroheliseks värvitud ja lauast saetud ornamentidega ehitud, Venemaa mustri järele. Ei tulnud kõnessegi maa omapärasuste ja seniste traditsioonide säilitamine või arendamine, vaid selle vastu, sihiti nende hävitamisele.

Reaktsioon sellele algas juba enne Eesti iseseisvumist, rööbiti tolle ideoloogilise emantsipatsiooniga, mida eespool märgiti. 1902. aastal ehitas Eesti Üliõpilaste Selts endale Tartus maja. Olgugi et ülesanne polnud suur, avaldus ometi tema teostuses võõra võimu arhitektoonilisest sundimpordist erinev tahe: üldkogult, masside liigenduselt kajastab see maaliliselt rühmitatud kujund Läänemaade ehitusliku uuendamise ja ajakohastamise taotlusi, prantslaste art nouveau'd või sakslaste nn. jugendstiili. Tendents on ilmne: katkestada sõltuvus vene eeskujudest ja sõlmida uuesti sidemed lääne ehituskunstiga.

See hoone osutus vaid eelmänguks suurematele üritustele. Talle järgnesid monumentaalsed ülesanded ja teostused, milledest näidetena nimetatagu vaid „Vanemuise" teatrihoone Tartus (1906), „Estonia" teatri- ja kontserdimaja Tallinnas (1913), Pauluse kirik Tartus (1919), kõik soomlastest arhitektide kavastatud. Eesti kultuurilise representatsiooni tahe ja vormitung otsisid tuge põhjapoolse vennasrahva arhitektoonilistelt saavutustelt, nagu, muide, elavneva suhtlemise tõttu üle Soome lahe sündis muudelgi aladel. Siit peale ja kogu meie isesseisvuse kestes on meie ehitustegevus oma elavas arengus pidevalt seoses lääne arhitektuuriga, kajastades selle otsinguid ja saavutusi.

Vabariigi esimesed riiklikud monumentaalehitused, Riigikogu hoone Tallinna Toompeal ja Vabadussõjas langenute mäletsusehitis Tallinna sõjaväekalmistul ennetavad oma kujundusega programmi, mis alles viimastel aastatel teadlikku sõnastust, rakendust ja teostust leidis. Esimene lihtne, range, kuid ometi iseteadlik ja erilaadiline tegumood, kus õnnelikult liituvad kaasaegsete vajaduste tarbekohane kehastus ja sobitus keskaegse ümbrusega, teostab ühel hoobil soliidse, edvistuseta ehitamise samuti kui asula planeerimise algpõhimõtte, keskusega kooskõlastamise, nõudeid; teises ta sisemise suure tõsidusega ja konstruktiivse julgusega, mis kergitab tüseda kuubilise keha otsegu maast valla, keha, mille dekoratiivsed sugemed sundimatult arendatakse struktiivseist, on esmakordselt iseseisvuse ajal kasutatud kodumaist looduslikku kivi, paasi, näidates sellega teed tõeliselt väärikale paikkonnaga seotud ehituslikule kujundusele.

Kumbki neist ehitusist jäi oma tekkimise ajal siiski üksildaseks, aeg ei olnud veel küps nende lihtsat karmust täiel määral mõistma ja vastu võtma. Enne kui see sai sündida, tuli neil läbi teha kõige ornamentaalse suhtes askeetlik funktsionalism, mis lühikese ajaga haaras peaaegu kõiki meie arhitekte ning hõlmas kõiki ehitusülesandeid. Elumaju, koolimaju, haiglaid, võõrastemaju, kõike kujundati funktsionalistlikult. See sündis siiski keskusega kooskõlastamise nõudeid silmas pidades: kus oli säilitada väärtuslikku vana, seal sobitati uus pieteetlikult traditsioonipäraste vormidega. Uut aga püüti koondada uutes ansamblites, kvartaalide viisi või kujundades ühtlaseid tänavapilte. Funktsionalism viis ehituskunsti tagasi ta primaarsele alusele, puhta kuubilise keha kujundusele. Siit astus meie ehituskunst oma viimsel vabal arengujärgul sammu ehtsa materjali käsitlusele, püstitades suurejoonelise ilmega hooneid kodumaisest looduslikust kivist. Saavutanud niiviisi kindla võime kujundada puhast vormi ja ehtsat materjali, ei tarvitsenud me ehituskunst, kartusest libastuda edevase ja võltsi, enam hoiduda struktiivse rikastamisest ja aktsentueerimisest dekoratiivsete sugemetega. Seda näitasid need monumentaalsed arhitektoonilised mõtted, millede teostamine katkes koos meie iseseisvuse vägivaldse katkestamisega: pooleli ehitatud ohvitseride kasiinohoone Tallinnas, projektidena ja mudelitena detailselt viimisteldud kunstimuuseum ja uus raekoda meie pealinnale tõendasid võimet kujundada jälle ehterikkamat arhitektuuri, kaotamata kindlat tektoonilist alust.

Oma ehituskunstiliste saavutuste kriitilise hinnangu peame muidugi jätma ajaloo hooleks. Keegi ei saa ennast andekamaks teha kui ta on; aga aus, tubli, väärikas ehitamine on alati kättesaadav, kui seda tahetakse. See tahe meil oli. Eesti iseseisvusaegne ehitamine selle vastutusteadlikus osas püüdis väärikalt püsida möödunud aegade päranduse kõrval. Eesti rahvas uue ajaloo tegurina siinse kultuurmaastiku kujundamises säilitas selle läänemaist ilmet.

Rööbiti sellega on aga see rahvas esinenud omal maal ka n. ü. geoloogilise tegurina, või vähemasti ebasoodsate geoloogiliste tegurite tõkestajana, kui mitte kõrvaldajana. Juba ammustest aegadest oli eesti talupoeg taibanud piiritleda oma põllulappe kivitaradega aladel, kus püsis tuule-erosiooni oht. Samuti oli ta kraavitamisega astunud vastu madalate niitude soostumise ohule. Nüüd aga, iseseisvas riigis, teostati sama riigi toetusel soode ja muude, põllumajanduslikult kõlbmatuks arvatud alade plaanikindlat suurejoonelist ülesharimist. Kui 1919, esti maareformi maksmahaku aastal, oli meil põllu- ja aiamaad kokku 944.000 hektaari, siis 1939 oli seda 1.117.000 hektaari, kahekümne aastaga olime 173.000 hektaari uudismaad juurde soetanud, peamiselt soode arvel. See ületab näiteks Pontini soode kuivatamisega Itaalias võidetud ala enam kui kahekordselt. Eesti taluniku algatusvõimet ja visadust selle suure projekti kavastamisel ja läbiviimisel ei saa küll hinnata teisiti kui positiivse geoloogilise tegurina, mis tervelt kahe Eesti maakonna pindala ulatuses tegi viljatut maad viljakandvaks, muutis maastiku karakteri ja ilme troostitust

tühimaast lokkavaks eluasemeks. Kümneid tuhandeid uusi õnnelikke eesti kodusid kerkis neil uutel maadel.

Jah, me olime õnnelikud omal maal, mille me mälestusterikka pärandina vastu võtnud oma esivanemailt; uhked ja rõõmsad omas noores riigis, mida me oma järglastele tahtsime edasi anda vabana ja kaunina. Õigust sellele maale me ei loovuta, kuigi me teame, et seda õigust me ei lunasta teisiti, kui vere, higi ja pisaratega.

Üks eesti lavateos, Eugen Kappi muusikaga balett »Kalevipoeg», lõpeb hümnilise koorigá eesti rahvaeepose lõppsõnadele, mis tõotavad rahvale õnnelikku tulevikku. Nii bolshevistliku kui natsistliku okupatsiooni võimud keelasid selle lavateose ettekandmist, resp. nõudsid selle lõpu ärajätmist või muutmist. Eesti rahval ei pidanud enam midagi loota olema.

Kuid ükski terve rahvas kunagi ei lakka lootmast. Meie rahvuskaaslased kodumaal on sunnitud oma lootust peitma ja salgama. Meie, eesti pagulased vabas maailmas, oleme õnnelikud, me võime varjamata ja valjusti väljendada kogu eesti rahva põlvest põlve hoitud ja kantud lootust:

„Aga ükskord algab aega,
Kus kõik piirud kahel otsal
Lausa löövad lõkendama, —
küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel' õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma."

Translations for 2-nd Edition:
Ilmar Mikiver

Revision of 1-st Edition:
Albert Lynden

Blocks: Wendt & Jensen, Copenhagen
AB Kliché, Stockholm

Printed by Caslon Press, Stockholm

Binding: Åkerdahls Bokbinderi, Stockholm

Technical Revision:
Vello Pekomäe

Printed in Sweden

USA & Canada $5.50
Gr. Britain £1.15
Sweden Kr. 23:—

CU-DBA-795